Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ई घ

Title प्रौढमनोरमा व्याख्यानं "लघुशब्दरत्नम्"

Author हरिदीक्षित:

Extent ५० पत्र Age

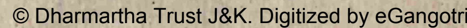
Subject व्याकरण

लघुपाद्धरत्नम्

५०

॥ मनोरमाव्याख्या लघुशब्दरत्नसमाख्येयम् ५

श्लो· ९००

श्री०र०

१

ॐ श्रीमनोरमा[illegible]यै नमः ॐ शेषविशेषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय दान्ते स
कलमभीष्टफलमीष्टे यत्कृपाटक्षैः ॥१॥ ध्यायमिति ध्यानात् ध्यातेत्यर्थः एतमु
ल्लन्नमेतत् परे सर्वजगदुपादाने कार्ये ब्रह्महिरण्यगर्भव्याहृत्यन्यये इदम् ध्याने
विन्ताः परपर्याये स्मरणानुकूलव्यापारः रूपम् ' स्मरणेन तज्जन्यमिति विशेषः ' गुरो
रित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभप्रकस्मादेव गुरोरिति सूचितम् ' प्रौढानां मनोरमय
न्तीमर्थिकां मनोरमाम् प्रौढतन्त्रसकलदर्शनार्थज्ञानसर्वंकमहाभाष्यसूत्रार्थ
ज्ञानवताम् ग्रहणेऽपीति न चिदं न्यूनमग्रहणेऽपि ग्रहणात् फलन्तु वक्र
त्वमुक्तहेमादौ द्रुमः खपीति हत्त्वम् गवित्सपमाहेमादिवदपदान्तत्वात्कारादेर्न
जग्धमिति वेत्र सहतिपोरिल्यादौ ऊकारापुस्वारेण नश्यन्त्वा पिता जग्धवहित

न

रमेरार्यतानप्चाद्यपि पञ्चीनात्पनघः कर्म रायविनियाशि अरा। नेत्वी न्डी प्रत्यात्

१

श्री

हलसमुदायस्य [illegible] कारोपादानेन हलव्यवहितस्य ग्रहणं उच्चारयोहीनितत्व)

(दायस्याप्यसाधुत्वमत आह अत एवेति तत्त्वं च विधेयतासंबन्धेन शास्त्रस्य स्थानविषय·)

(तातावच्छेदिकाश्रयताभाववत्त्वेऽत्रानयोः शास्त्रस्यादेशप्रापणपातनत्वेऽत्र वोध्यते न·)

(स्वस्मिन्नुच्चारिताभावात् तापकतासंगतिः स्पष्टैव साधुत्वबोधनात् अत एवाच्छ्वेहदान

इति सूत्रे भाष्यम् न पुनरन्तरेणाच्चं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति स्कोरित्यादि तस्मात्र

प्रयोगः अत एवाटिहकारस्य प्रयोजनकथनावसरे भाष्ये शश्छोटीत्युपन्यस्य तदु

दाहरणेऽनोपन्यस्तम् हकारपरशकाराभावेन शश्छोटीति प्रसङ्गाभावादितमिति वके

यटेन व्याख्यातम् अस्मिन् हकारप्रयोजनमिति च भाष्येणोक्तमिति दिक् अटेत्सूत्रमि

ति वलादिप्रत्याहाराख्ये रेफेणैव संज्ञा हरेत्वमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्तत्रन्ते

घा०२०
२
२

हरितिन्यासेनाहृत्याहर प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायाभ्यामिति समर्थेनवासहकर इति
भावः ग्रहणार्थमिति शेषमहरितिनेनोक्तम् त्वरिहकारग्रहणायमौहरिहैसती
त्यादौविसर्गापत्तेः ममभीति अधिकरणकारकस्यकबोधनवयहाराक्रियान्वयाद
स्तिसामर्थ्यमितिभावः अस्ययोगविभागस्यभाष्येऽदर्शनादाह स्मप्रपेतिइति
अनेनापिसाधनस्यागतिकगतित्वादाह यत्रेतिहलोहलितिसूत्रस्यान्वयमिति
विग्रहेइतिभावः षष्ठीस्थानेइत्यस्यबोध्य यथायागोहइत्यादाविवगुणानांपरा
र्थत्वादितिन्यायेनवाऽग्रहनिरितिबोध्यम् तत्राहमेकशेषान्यतमस्तितिय
यपीदृशेविषयेऽद्वारयितस्तत्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणंबोद्धुत्वाहमावायइत्ये
वानुभवसिद्धं तथापिव्यवस्थितैवान्यतमसत्ताअनेनबोध्यतेइतिनदोषः एकशे

गुणानांचपरार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्

विरुद्धार्थयोर्युगपद्बोधाजनकत्वेऽत्रेति इत्यर्थः

२

लौकिकप्रयोगाद्धुनयाभिराकृतः =१

वस्त्वर्थे यद्यपि तथ्यापीति शेषः स्य

षष्ठप्रसक्त्यातोऽसहविवक्षायामपि शणस्य मात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथग्युक्तः

सामीप्येव स्वार्थे इति षष्ठीस्यानवत्वं गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेनाप्रवृत्तेः नवैको

गुणवृद्धी इति सूत्रेतत्त्वेष शब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभावउक्त इति वाच्यम् सावं

यात्तकाइयान्करयोरलोन्त्यस्य को गुणवृद्धी इति सूत्रद्वयस्थलद्वा संस्कारकमहा

रा वाक्यविशेष्यविशेषभावमादायैव तत्तत्त्वेषव्यवहारेण नतु गुणगुणिभावेन परस्परा

पेक्षते न वेति कैयटेन स्वहस्तकेरेतन्मूलकत्वेव तत्स्वत्वासंभवस्पष्टतेनोक्तत्वादिति भावः

क्लिष्टत्वादिति ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीति

वत् अनेन तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरा समीपाद्यप्रतीतेस्तस्याः षष्ठ्यर्थत्वानन्वयो

गेनसामर्थ्यात्र षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति मध्यमपदलोपिसमासे सोत्रैवानत्र समास

ग्रा॰र॰
३
3

साक्षिप्तत्वादिति भावस्तदेतदाह नहीत्यादिना तत्रानिष्टद्वयन्तेन चित्रगवी
णमिति क्वमत्तिवेतिगणम् दत्तपाठस्तु लेखकप्रमादात् एवं स्त्रीगवीण
मित्येकशेषप्रकरणान्तस्थस्यैकपदप्रयोगोपि वोध्यम् अत्रेतरनन्तरसमीपवे॰
त्यादिभाष्यन्तु नन्तरादिपदाध्याहारेण न विरूपिनमवं पार्थिकास्यानपदा॰
ध्याहारेण न त्रिरूपिनमवन्नार्थिकावावहीत्यभिप्रायकम् अतएवमठस
त्रेकैपटेनगावोः स्वसन्तनन्तराइत्यर्थे मतुप्प्राङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरेश्रान
न्तर्यमस्यैवत्यक्तत्वयोपापिरिनुक्तेनतत्रस्यबहुप्रर्थेतेनप्रत्ययार्थतमुक्ते।
भाष्यकृतावासामर्थ्यान्तत्रहत्यभावउक्तः बहुप्रर्थेतेनप्रत्ययार्थेनाक्वासामर
र्थ्य तस्मापद्रबहुप्रन्तमात्रप्रयोगेश्रानन्तर्यादिप्रतीतिस्तच्चानन्तरादिपदाध्याहा ३

त्व स्त्य

रथवद्वोध्यः तत्रास्ति ग्रहणाभावेनस्यान्यफलकत्वेवास्तुत्रानुपात्ता[illegible]र्थान्तर्भावेणम
त्वर्थीपवय[illegible]दऽव्रीहिवत्तथाभूतानन्तर्याप्त्यर्थान्तर्भावेणचित्रागावोऽस्यसमन्वयनन्तरा
दृत्याद्यर्थेवऽव्रीहिमतत्वर्थीयौनभवतोऽनभियादिति मतुप्सूत्रेभाष्येस्पष्टम् ग्रन
न्तरादेरिदमर्थत्वेनतस्येदमितिशेषिकेऽप्यनभिधानाद्वेतितस्येदमित्यत्रभाष्ये
नडक्रमनेनरादिभुनसमासोऽनभिधानादितिस्पष्टमाकरइति तत्रसमासग्रह
णान्नहितेनहतेरप्युपलक्षणम् अनंतरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिरपि भवत्येव या
मकृपोगाङ्गानीरामित्यादौसमीपपदावयवत्वारोपेणसमासः स्पष्टावेयरीतिमे
पंयतस्येतिसूत्रेकैयटे किञ्च हस्यालिनमर्थेहलविलेखनइतियातौतेस्यता
पत्तिः नचफलाभावः देवदत्त हल्तइत्यादौतिसामर्थ्यादभस्यापिटेलोयवत्

शा॰र॰
४

लितसामर्थ्यात्तस्य तस्यास्तूर्वत्ताभावेपि लिन्ववरसैव फलनं वक्तुं शाक्यमित्यपि
वोध्यम् यद्यपि हलसीरादिनिर्देशेन तस्य नेनमिति कल्पयितुं शक्यं तथापि
ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्राहतिरेव लघीयसीत्यादिकं लोलोपेति मात्र
लोपाश्रयणेन मूलोक्तमेव लघु ग्रसम्भवादिति नचापनोटकिनाविसादोय
ध्यासेत्यान्वये प्रथमतः साहित्यावच्छिन्नैसाहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सह
विवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वस्साधुस्तथेहापि प्रथमतो लकारो हल्पदवाच्य
ति सामान्यतो वाच्यं कल्पितमादाय साधुत्वम् तेनाविशेषजिज्ञासायामादिरन्त्ये
नैकवाक्यतया विशेषतो वाक्यपर्यालत्यसंस्कारकः किञ्च सहविवक्षासहत्वं वक्तुं
वक्तुरिच्छामात्रसत्त्वप्रमाणयनानुपपत्त्यापाणिनेस्सूत्रतः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानत्वे ४

दत्तैव वोढ्वोयस्तत्क्रमेणैवेति वाच्यम् आद्यन्तावित्यादौ यथा मेऽव्यस्त्रद्वारेभसा
मुष्यैनन तथा मासाधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् किं
न्त्व श्रोतृणां सहवोढो भवतीति तीक्ष्णपा सहवक्तुमिक्षायाप्येवं सहविवक्षातेन श्रो
तृणामपि सहवोढव्यत्वे वितन्तादृशेक्षणे तेषां तादृशबोधजनकशब्दप्रयोगेन
पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः मुख्यनयनेऽपशेपत्यादौ न दोषः उभयत्र तेन ज्ञातं प्रत्येव·
तादृशशब्दप्रयोगात् तेन तत्पपरिज्ञाने भ्रमः प्रमा वेत्यन्यदेतत् किञ्च पाणिनेः
सर्वेहलूपदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः प्रत्ययाव्याख्यातृपरम्परावगत
त्वेनास्यार्थानुपपत्त्यालटस्मे इति सूत्रस्यैकैयदोकरीत्यालक्षणपाते त्रानरीपप्र
थमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शास्त्रे नुमानाद्वा ततः श्रोतृणां बोधः

तत्र सपुराभूतमः त्रे। नसापुराभूतने इति वार्तिकपयम तत्र समपुराशब्देन कर्तृ हल्पदात्
लट्लेअपरोक्षे च। नचार्थे भाषानतोच्छ प्रतिवचनो पुरि लुङ् चास्मे इति च लक्ष्य ते तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भवति

संभवेनेनत्तन्निरासात् राश्रयस्यैवाभावेनदोषशङ्कालेशेतिवक्तव्यमित्यादिसमाधा
नपरभाष्यासंगत्यापत्तेः नचैवमजादिव्यवहारस्यापिलक्षणादिनैवोपपन्नत्वादि
रन्त्येनेतिसूत्रवैयर्थ्यं क्वचिल्लक्षणादिनाप्युपायइतिसर्वत्रलक्षणाश्रयणमे
वेतिनियमाभावात् नासत्याकरेव्यापकानुगमः कियतइतिपदं किंविशानीतित्र
त्रेभाष्योक्तेः तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्यतदभिप्रायेणवार्यस्य
पूर्वमप्रयोगइत्येवकल्पनाज्यायसीधूनितस्थायमर्थो नाकल्लावितिसूत्रेऽस्यादि
शानोग्रहणभावायवर्णेनात्स्वुपदेशस्त्वावत् उपदेशोत्तरकालाइत्संज्ञाऽइत्सं
ज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमणुदिदि
तिसवर्णग्राहकमितसंनेनसमुदितेनान्यत्रसवर्णानोग्रहणंभवतिनत्वस्मिन्नपि

सांगे इत्येवं वाक्यापरिसमाप्तप्रतिपादकभाष्येणापि अन्यथा न तद्वाक्यस्य प्रमाण्या
नुपपत्त्यापाणिनेस्तथात्वाननुस्मर्णेमपि स्तैनाचार्येण तथाप्रयोगे वा ग्रहणमपि क्र
मेण तथा वा येउपपन्ने किं तेन कृतेस्यात् कथं वा नाफलाविस्तत्राष्टादशानां ग्र
हणनिवारणं भाष्योक्तसंगतं स्यादिति विभाव्यतां नन्वदाहृतस्मादिति आद्येना
भ्यामिति अवंयवत्तेनेवायकाभ्येन शाह्वाभ्यामित्यर्थः नत्वेति समुदायस्यांतयोः पा
रार्थ्यैमिति संज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकालप्रवृत्तयोः पारार्थ्यनिर्णयादि
त्यर्थः परामर्शित्वादिति वस्तुतोऽत्राप्यकादिनान्त्यस्यापि न संज्ञाकार्यमाद्यंताभ्यां
माद्यंतवर्तिसमुदायस्यादेशेपेणान्येषामिवतयोः आत्मायाः संज्ञायाः प्रका
रांतरेणशक्यवारणत्वात्स्वशाह्वानुदृष्टेस्वनफलभाष्येपि पतन्फलितार्थकथ

वि=४

शा॰२॰
८
6

नमेव स्वस्य स्वरूपस्येति संज्ञास्वरूपत्वे विशिष्टस्यास्तुप्रत्येकं स्वत्वोध्यतेवा स्वकोवि
रोधः यथा स्वहेत्वित्यादौ गुणदर्शनेन द्विशब्दस्यापि द्विसंज्ञा बोध्यान्तेन तद्वदेवाजा
दिसंज्ञास्वसंज्ञिद्युटके कारादिष्विवाकारवकाररपोपिप्रामास्येव किञ्च स्वशब्देन
केवलोत्पपरामर्शो संभवेपि विशिष्टपरामर्शेन वाच्यकेन तत्र समुदायफलाभावा
दवयवयोर्विश्रान्तिं प्राप्स्यतितस्माज्ज्ञापकादिनैवोत्तस्यतत्कार्यं वारणीयम्
किंच स्वप्रधानत्वादिस्यैव सिद्धेः तृतीयानिर्देशादित्यधिकमित्यलम् भाष्येति
तत्र हि उपदेश इति किम् अश्रश्रोंअपः प्रत्यत्वमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्राप
णमुद्देश इति नासौ उपदेश इत्युक्तोपदेशो देशो लौकिकव्यवहारेण संकीर्ण
त्वमाशंक्योपदेशेनेजनुनासिक इदिति वार्त्तिकदर्शितन्यासस्य खण्डनायोपदे

८

शा इति करणेत्वनउपदिश्यतेऽनेनेत्युक्तं तत्रशास्त्रंशासनकरणंप्रत्यासत्त्यैतच्छा
स्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादिशास्त्ररूपम् यौष्टिवादमात्रमिति
वार्त्तिकृद्धक्तन्यासीयार्थस्यकथंवित्तत्त्वतोऽपिलाभसंभवात्न्यासांतरप्रहित्ति
स्तेहृष्यैवेतिप्रोक्ताबोधपितुमेवंवादइतिभावः घञ्ञतिप्रकर्तैरित्वेनयत्रसंज्ञा
यामितिस्यसप्रापिकतानन्यास्मिरितिभावः वाधातित्विवामरूपविधिस्तुक्तल्लुट्
तमनन्त्वलर्थेणुश्रुतिषिद्धः नन्वतत्रसाहचर्येणभावल्लुट्प्रवग्रहणमितिवाच्य
ईस्यानःसोमोभवेतस्यत्रकर्मणित्वलनेतिभाष्यादिप्रामाण्येनात्रसाहचर्यानाश्र
यणादितिभावः लिङ्गत्वादितिगुणप्रधानसन्निधौप्रधानस्यविशेषणसा
कांक्षत्वेइतरान्वयस्तस्याप्रकृष्टइतिहेकेशाइतिभावस्तदेतदाह नस्त्रीत्यादिनाभा

ष्यकृतेति अस्यार्थस्येति शेषः एवं चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमान्नकर्तरि षष्ठी

घ्रा·र· तिबोध्यम् अवहेलनाश्चेति बोहुनोपपत्तोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः [illegible]ा

घापवाद इति ल्युडपवादश्चेत्यपि बोध्यम् तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः

अगतिकगतिरिति नन्वखनोघ चेति घविधानमन्यतोऽपीत्यप्यमित्याकरे

स्पष्टम् तेनात्रघे सिध्यतीति वाच्यम् तस्यापि अगतिकगतित्वात् भगः पद

यत्र मित्यादौ घित्वफलं नत्रैवतत्स्माह नेश्च पदस्य पत्रर्थे केन सिद्धेने [illegible] तउदाहर

कंयं णं किंतु काविस्केवा [illegible]तत् किंचोच्चार्यवर्णनाहोपदिशाइमेवर्ण इत्यादि

भाष्याउपदेशशाहुस्योच्चारणार्थेत्वनिर्णयेन संकीर्णलोकव्यवहारस्य लव

णयाप्युपपत्त्याभावेघञिवाधकाभावः किञ्चोपदेशशाहुस्य प्रत्ययादिपरत्वे

तस्यैव हलं त्वमित्यन्वयेन यत् किं वित्सम्‌दापस्योत्यस्य वारणसंभवेन तदर्थ
मन्त्यग्रहणं सामर्थ्यादिवर्णानुक्रेणा भाष्यकृतो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम् उदे
शः स्य प्रातिपदिकानेनोपदेश इत्यादेवउपदेश इति सूत्रे भाष्ये भावघञंतस्ये
वोणीकाराद्येतिदिकधातुसूत्रेत्यादीनिधातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिंगानु
शासनेष्वागमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिता इति उपदेशतमिति उपदेश
शब्दस्य व्यवहार इत्यर्थः धातोरपीति प्रत्ययेभ्य उणादेरपीत[illegible]शब्दार्थः वाक्य
शब्देन वार्तिकम् शीङ्‌ लणं वोरदृउणश्चा वारे ऽवगाल्भ[illegible]टश्च नङ्‌ इत्युदाहर
णानि उपदेशसंज्ञेति उपदेशापदं योगरूढमेतेषु निभावः नन्वेसंज्ञा शब्द
नव्यवहारपवाभिमनोऽत आह आमइत्यादि नन्वाकारोच्चारणं व्यर्थम् नेना

रा

शा·र·
८
४

स्मत्यलक्षणापनस्सैवौ स्वित्वादिति भावः आदिनापकौदित्वं तु पूर्वणापावित्वादिसं
ग्रहः उपदेशाभावादिति आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः तेनाध्यातुसंसेतिलृ
शब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ वित्कार्यं लभत इति भावः नन्वत्रसूत्रसाहव
र्याह्वातागमप्रत्ययादिशब्दे नतह्येधकपाणिन्यादिपठितानुसूविकारणांग्रह
णे तिषां धातत्वादिव्यवहारस्तु भाविसंज्ञाविषयत्वादिति तेन धातुपाठइत्यादिव्य
वहारवदिति चेन्न आघोष्वारणविषयाणामित्येव सिद्धे एतस्मानुपयोगात्
अत एवाह अपि चेति श्लोकान्यास्त्रेति उपधासंज्ञास्वेव इत्यर्थः विरुद्धेतिइ
ति तत्रहि लोमशिति भित्रंपदेश[illegible] तिब्य एवं स्मृतेनपासौत्रते संदेहाप
फलपरसंयोगादित्वे पि स्कोरित्यस्य तत्त्वप्रवृत्तिः फलोजशित्यादौ जपत्व·

न

८

३

नैः प्रातिपदिकस्य उपदेशाय दीर्घेषु धात्वादिषु अपरिगणनान्नाचीनत्वं प्रातिपदिके उ॰ स्ये त्वानापत्तेः

योगरूढिपक्षे

सेव शकारस्य धात्वाद्यन्तताभावः स्यष्ठ एवेति भावः किं च नमो वरिवस्कृत उ-
ङ इत्यस्यासंग्रहो ऽनुपदेशत्वमपि बोध्यम् एवं तस्य योगरूढिरित्युक्तेरस्य परि-
गणनतामात्रपर्यवसानाभावात् यौगिकस्यैवेति न तु रूढिरित्यर्थः परिगणनस्य तु धा-
त्वादिपरिगणनस्यैवेत्यर्थः वैयर्थ्यस्य तु भाष्यरीत्या करणमुत्पत्त्यैव सर्वसंग्रहा-
दिति भावः उपदेशताप्रयोजकं तत्तु योगमात्रस्वीकारे उपदेशत्वादुपदेश-
करणत्वान्नहि तत्प्रयोजकं धातुत्वादिरित्यत न हि दोषः संज्ञात्वे तु उपदेशत्वादु-
पदेशशब्दस्य उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तद्रूपत्व-
तावच्छेदकतया धातुत्वादिविशिष्टं शक्यमिति भावः षाकारस्येति नैमित्तिकेन किं-
चिदुपदिश्यते इति भावः न तूपदिश्यते त्वाप्यते ऽनेनेति तदर्थः आत्वा-

शा०र०
१
१

त्वं

दिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते तद्वदनेनापि प्रकारेण सर्वादेशाहं ज्ञाप्यत इत्यत्र स्वेनाह
श्रादेत्व इति सर्वैति भाष्यकारादिरित्यर्थः एतत्तु करणत्वस्य स्वैवार्थसंगतिस्त
ज्ञागत्वास्तु हृत्यस्तु ट इतिवाङ्कलकाल्लुत उभावः यथा पृत्रि मित्र वैकल्य प्रयुक्ता
देपश्राप्रहृतावित्यादाविति दिक् नासिकामनुगत इति नासिकामभिहत्य
वायुनाभिव्यज्जित इत्यर्थः प्रातिशाख्य शिक्षादौ लोके त्वनयव्यवहारस्यानर्थ
वोपपादनमावपूपकमिति तात्पर्यम् अत एवैव हारः सत्रमन्ते सगावृते यरोऽ
नुनासिक इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावस्तु पञ्चरपत्य मित्यादिवदिति ध्येयम्
मन्दप्रयोजनमिति मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः एवं विधलोकशा
ति प्रणाव्याघ्रनभिज्ञे प्रति सप्रयोजनमित्यर्थः श्रभ्रत्यांशपइतिग्रन्थेन्सेशा

मुखसहसाप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितोयमानुस्वा
रयोरनुस्वारयोरनुनासि कर्त्तव्य=४

स्व

ध्या

मो लोपः स्यादिति भावः वि[धा]ने ऽति इदिति वक्तव्ये ऽनुनासिकविधाने ऽत्यर्थ ः
ने ऽस्मिन्निति तत्फलं लोपस्य सामर्थ्याद भावे ऽत्र मपि फलाभावान्नेत्यर्थः नन्वश्र
श्रोत्रटित इत्यत्रानेकान्तानुबंधा इति पदे ग्रादिनश्वतिइट् प्रतिषेधः फलेनव
लोपाभावे इदिति महासंज्ञाकरणात्संज्ञापि नेति वाच्यम् महासंज्ञेपि वलोप
सिद्धांतस्य लोपइत्यस्यैव पर्थ्यापन्नेः इक इत्यादौ ककारादिश्रवणेनापत्तेश्चेति
वेन्न अनुबंधानामेकांतत्वमेवेति मुखपदे दोषाभावः इत्याशयात् तदाहिस्व
विवयविस्पन्यपदार्थे बहुव्रीहिः नवापमाकारो ऽटे धातोरवयव इत्यदोषात्
प्रतिहेति प्रतिज्ञान विषयाणित्यर्थः प्रतिज्ञा शाहूस्येति भावाङन्तस्येत्यर्थः
लिंगेति शक्तिग्राहकव्याकरणस्य प्रत्ताख्क्षैवतदर्थबोधसमर्थलक्षणाश्च

शा॰र॰
१०
॥ स

पणे क्ते श इति भावः लक्षणं सिद्धे नैवेति ग्रन्थलक्षणया व्याख्यानेऽकुर्वेतापि तल्ल
क्षणं विना मङ्कीर्षेव व्याख्यातमेव च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः न चो भ
यो विधानेऽपि लाघवाद्भावशक्तिः कर्मणि लक्षणग्रन्थस्तन्मयिपि लक्षणेका
र्यानुष्ठानमेवेति वाच्यम् लः कर्मणीत्यादीनामपि तथात्वापत्तेरिति ङ्गकन्नौ दौ
शक्तिरिति सिद्धान्तासंगत्यापत्तेः व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य
भंगापत्तेश्चेति टकारस्यापीति सूत्रपठितत्वेन तदन्यत्रोक्तम् बाडुलकादिति
भावः तत्र नादर्शे श्रायजित्यप्रबाडुलकादविशिष्टमिति भावः एकवत्ताद
शादिति एकस्मान्ङ णवटाद्वाभ्यांच्चस्विभ्यः एवकर्णमाः स्युः त्रयोऽन्वयो
वतेभ्यो रः पंचभ्यः शालोषडलशाभ्यइति तडक्तेरिति भावः सौत्रे पुस्तमिति

यद्यपीतरेतरयोगेऽपि सौत्रमेकवचनं वक्ष्यं शक्यं तथापि लिंगमशिष्यं लोका
श्रयत्वाल्लिंगस्येति तत्र तत्र वार्त्तिकोक्ते लिंगस्य लौकिकत्वान्न ह्यात्यपकस्य नेम
वोन्वितम् नत्वशास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः फलितार्थमिति ऽपदे
न स्वोच्चारणकालसदृशालत्वेनपाकालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ न
त्फलतीति भावः वाकाल इतित्वनविग्रहो व्यधिकरणत्वात्तदाह विग्रहस्त्वि
तिकाल इति जातास्त्वापामेकवचनम् स्वोच्चारणकाल इति स्वोच्चारणकालस
दृश इत्यर्थः साहश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसायेन तत्पथ्याप्लुतमेव साधुः फि
ट्स्वरेणेति अन्तोदात्त इत्यर्थः जस्तस्मादनुदात्तत्वे प्रकादेश उदात्ते तस्यैकार
उदात्त इति भावः अनुदात्त इति फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः

शा॰२॰
११

अभिमतत्वेवान्विग्रहस्तुतत्तंप्रातिपदिकमसर्वोडि॰ति अविवक्षितमित्यर्थः इतिइदं
त्ववसमाणमाति प्राणेयपद्वत्वापोनप्तृत्वास्यवैदिकोदाहरणविषयत्वेनन
नपाद्वन्वीपतिशब्दयोरितिअस्यपथ्यपीत्यादिः शेषनिघ्यातइति अस्यतथा
पीतिशेषः तेनोदीमौ भ्राभुतइतिभावः जात्यवद्देतिपूर्वपदभूतयोस्तन्नपा
न्वीशब्दयोरन्त्यौजात्यवदिति अतोन्यत्स्वरितंस्वारंजात्यमान्वदानेपदेइतिला
क्षितोजात्यः उदात्तस्वरितपूर्वंस्वरितादन्यएवएकपदेस्थितः स्वरितोजात्य
इतितदर्थः तेनतल्यंतहतश्चस्यांतउदात्तश्रुतिकइत्यर्थः तथावाग्रसंहि
तवथवासंहितवदित्यर्थः पथादीत्तभ्युदामानामसंहितवद्भवरानित्युभ्र
मस्यपाठातश्रसंहितवदित्यनेनकेवलमनुदात्ततेसंहितवदित्यनेनाद्य

११

उदात्तस्वरितकत्वमिति तद्भाष्यस्य सूक्ष्मम् तथेति लक्ष्यदर्शनवत्त्यातिशाख्यमपि
प्रमाणमस्तीत्यर्थः स्वतेऽत्रोदात्तापेक्षयेति श्लोके उदात्तादित्यर्थकमिति भावः
एवकारइति तच्छाखापादीर्घादिष्वपि समोदात्तकस्वरितस्यैव पाठात् इति
भावः एतेनैनैरोपन्नौवैकल्पिकौ इत्यपास्तम् वाशाद्यस्तपादसूत्रणापेति वो
ध्यम् अप्राकृतइति स्वरितविशेषइत्यर्थः स्वारइति स्वरएव स्वारः स्वार्थेऽ
ण् [illegible]रतोदा[illegible]भ्याम[illegible]इत्यर्थः [illegible]इति तडके भाष्ये अर्द्ध ह्रस्वशब्दोऽ

हमात्रायां ह्रस्व इति हरिरप्याह प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपाते प्रतीयते इति
मात्रुपातमपि अर्द्धमात्रा ह्रस्वप्रमाणमेवोपलक्ष्यते इत्यर्थे न ह्रस्वलाराजस्त्रा
ह्रएवं च लोकेऽन्यशाखायां वदीर्घादिष्वपि अर्द्धमात्रैवोदात्तेति भावः मत्ता

[illegible] ८

शा॰ रु॰
१२
12

नरेति प्रातिशाख्ये क्रमतापेक्षया इतरवेदलोकसाधारणमतोन्तरेत्यर्थः कथं वि
दितमिति लक्षणत इमे सप्रवमिदं भाष्यकारोक्तं शास्त्रैरेव प्रतीतेरिति भावः इत्युक्तेरिति
नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्य उदात्तानुदात्तस्वरितत्वस्यैवानंतरस्य विधि
रिति न्यायादिति भावः प्राप्तेस्पष्टेनकथनदवक्तालत्वादि ग्रहमतग्रासेस भवमि
ति प्रश्नाहवलादिति प्रकृष्टोयत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्चवर्णान्तरस्यव्यवहितप्राक्का
लिकत्वरूप इति भावः वकारेणेति पञ्चय्यानासिकायाः स्थानतत्तनयान्य
वनिरूपिते नतुतत्कालेतिरापाशिल्या मुख्यार्थोनुवादकत्वेनात्र शास्त्र
प्रवृत्त्यभावादिति भावः नासिद्धस्यादितिननत्वग्रहणोपस्थानित्वादोषपतजस्वा
नुनासिके सहकृते शुभमपूर्वभावो न स्यात् न वातिदेशेनान्तरवदस्यापि त्रिपाद्याम

९

हृत्तौ न दोषः सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रतिपदासिद्धत्वापत्तेः मध्ये पाठस्य वि
प्रतिषेधे सूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणेनैव विनिगमनाविरहात् त्रिपाद्यामप्यप्रवृ
त्त्यापत्तिरिति भावः रोरीत्यस्य प्रसंगादिति सिद्धे सिद्धत्वारोपात् सूत्रोदाहर
णं संपत्स्ये परत्वाल्लघ्वेककार्य प्रवृत्ते राव पूर्वकत्वेन यापरत्वात्त्रैपादिके कार्ये जाते
तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेपि देवदत्ते हन्तृहतन्यायेन तस्यानिमृततरोरभावात्तु शि
वेत्यस्याप्राप्तिरिति भावः स्पष्टं वेदं प्रकृतत्वेन सूत्रेण वः परस्मिन्निमित्ते षष्ठत्वेन कोरसि
द्धः इत्यत्र भाष्ये तत्प्रवृत्ति शास्त्रस्य तदाश्रयकार्यस्य च शास्त्रं जहातीनवेलायामप्रसि
द्धत्वाभावे रोरीत्यादेः प्रसंगो वेत्यर्थः व्याकुर्वन्तितयावि प्रतिविषयशास्त्राप्रवृ
त्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजवायविषयकार्यस्य शास्त्रस्य वा ऽसिद्धता

ॐ
१२
13

वक्तुमशक्यो किं तल्लक्ष्ये जातस्वभाववर्जमानसपादसमाप्यायीस्यकार्यं दृष्टा
ऽसिद्धत्वाच्चैवं च पेतिवेयाभावोपवादिदूकहेतोरसिद्धिरिति भावः नवममापि
उपस्थितपूर्वापरक्षणस्वयोः स्वजन्यत्वाविषयकार्यलक्षणयापशा स्वपएव कार्यासि
द्धमितिर्वेति क्वचिल्लक्षणयोमानाभावात्फलाभावाद्गौरवाच्च नन्वमनोरथेदर्शी॰
नाभावरूपलोपेऽभावारोपस्यदर्शनारोपरूपत्वेन न दोषे भावस्यप्रतियोगिरू
पत्वादित्यत आह प्रमत्तजनादि प्रदर्शीप्रदर्शप्रमत्तजनस्यामवस्थायाजातस्यो
त्वस्यसमपादसमाप्यायीस्यकार्यदृष्टाऽसिद्धतेपिसर्वेगीत्ताकाराभावेनपररू
पापनापत्तिः मतस्यासिद्धत्वनिषेयसामर्थ्यादेनहिषवेउक्तन्यायाप्रहत्तिरि
तिचेत्तत्तेनपशाह्वासिद्धत्वमेवत्वापपित्तुप्रक्रंगांवेशीभावात्सर्वंप्रदसोरितिमत्ते १२

वात्परेकारणाभावेनैतदिति सूत्रंवर्थं सदत्रैवत्तापकमस्तु नवतोसदित्सदि निर्देशे
देवदत्तहंतृहंतन्यायोऽनित्य इति वा चेह हते देवदत्तेन तद्धन्तरि हतेपि नोन्मजनं हंतत्वा
नारोपत्तस्तत्रातेनत्रु मृषत्नस्य हनने त्वजीवनमस्येवेति न्यायशरीरे तौ सदित्या
दौ हद्धि हन्तुः पूर्वसवर्णस्य हतेह तोयमसूजातीयप्रसंगमात्रेननु हननस्या
तीयालद्यप्रहृतिरिति न तत्रास्यस्यापस्य विषय इति तेनास्यानित्यत्वबोधना
संभवात् स्पष्टं वेदं स्वादिष्वसर्वनाम्ने इति सूत्रे कैयटे प्रकृते तु निरपिष्टानारोपात्मे
भवेन हननं सजातीयप्रयोगे कार्यप्रवर्तनमानस्पकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः पवाल
इति विहितं कार्यमित्यध्याहारे गौरवाच्च किंच त्रिपादीशास्त्रे न हि यानेकरणेनत
पिकरणे त्रिपाद्यां विद्यमानेन शास्त्रेण विविहितं कार्यमिति व्याख्यानेनत्यंते स्त्विष्ट

तेन्यपि वोध्यं लोकप्रसिद्धेति त्रिमिश्रमध्यमैर्वर्गैरिति भाष्यप्रयोगोन्वनपाकखग
वडेत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः उच्चारणेति पादमात्रिकाविमाविति भावः ले
खनेन्वेति शब्देह नहयात्मकलिपित्वादिति भावः ऌलाविति ऋलृ औ इति स्थिते ऋ
त्वक इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणे परत्वे ऌलाविति रूपसिद्धिः उभ्र उलृ न ऋ
लोरिति पाठः ऌलोरिति पाठे तु श्रोगन्तुना ऽकारेण निर्देश इति बोध्यम् तथा
वर्णयोरिति स्मरणगुणे तिनिषेधस्तु षष्ठीसमासस्य नन्तु कर्मधारयस्य बहु
लग्रहणेन तदभावस्तु भाष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रेति भावः प्रथमानेने
ति प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः अमे पदे ऽनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्ये
परिनिष्ठितेन निश्चत्रन्वेक विभक्तित्वात्पूर्वनिपाते इति ज्ञापकम् अन्यथामा॰

लामतिक्रान्त इति विग्रहे॰ निपदस्यापि नियतविभक्त्यन्तत्वे नैकविभक्तीत्य-
स्याव्याप्त्यालाभः एकस्याः नियतविभक्तित्वे हि तद्दारणा पैकविभक्तीति
सार्थकम् परिनिष्ठितविभक्त्या समासे तन्निक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्या
नियतविभक्तिकत्वे स्पष्टमेणकारके ऐत्यादावतिप्रसंगमाशंक्य प्रतिप
दोक्तपरिभाषया समाहितमिति भावः अत्रन्वेति सूत्रे इत्यर्थः प्रश्लेषेणाका
रप्रश्लेषेनिर्देशाल्लिंगमित्यन्वयः निर्देशेन आकारहकारयोः सावर्ण्या
भावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेषएवतात्पर्यकल्पने ल
घीय इति भावः व्याख्यानादिति एवं व्याख्यानेमानेन प्रयभेदेन नान्नफला
वित्वेन तत्व्याख्यानपरं भाष्यमतद्द्वनपनत्रवदन्ति सूत्रमात्रेतिभाष्येस्मिन

ॐ. १५
15

मिति प्रीतलशाह्वे इति शास्य इकारे परे दधीति इकारस्य शाकारे परे न्वेत्यर्थः न
न्वप्रीउः शाकारोच्चारणे न तत्त्वकारस्यकारेण दीर्घ इति वाच्यम् प्रीतलशाह्वे
प्रीउरोऽभावात् किन्तु केनेत्वाभावे निष्पन्नात् क्कीत शाह्वात् सिध्यादिनाह्वत्वि
प्रीतलशाह्व इत्यदोषात् शीतशाब्दो हि सिध्यादिगणे रत्वे हमौ न्वपस्ते किं
वतेनापूर्ववचनकस्तनापेक्षापास्तुवोदाहरणत्वमेवयुक्तमिति भावः ग्रवे
वेति ग्राहकस्तवेणवेत्यर्थः श्रवन्तउकूदिति सूत्रेतपरत्वेमानम् तद्धितुरादि
एपन्तात् हुन्त धातोर्लुङ्स्त्रन्वीहृतदिग्घदीर्घे ऋकारस्य स्थाने ह्रस्व एव प
प्यासादित्यर्थः पूर्वैर्णत्राएग्रहणेत्वदे शपेन विश्लेषेन न्व ऋकारेण नए
त्वाद्धिन्नकालाग्रहणेननतस्य स्थानितेनन्वादे शातेन्वप्रशाक्रमिति वर्धितनन्

स्यात् न त्वत्र तपरसूत्रेण सवर्णग्रहणेन तद्ग्रहणे फलं कारग्रहणार्थं तत्स्थानेऽन्तर
तमपरिभाषया ऋकारस्य स्थानेन सवर्णेन तद्ग्रहणे फलाभावात् नन्वेवं
ज्ञापितेऽपि भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेन ह्रैपर्य्यं तपरत्वाभावेऽप्या
देशेनान्तरनिवृत्त्यर्थं तेन सरूपाभ्यनुज्ञानार्थं तपाउ पूर्ववाध्यता भावेनावि
धेयत्वात् तकारेण तपरत्वे भाव्यमानतापीत्यन्येदतत् अनिष्यते दितिवर्णानाम
पदेशास्त्वावत् तदुनरकालमित् संज्ञानडमरमादिरेत्येनेति प्रत्याहारस्त्तडत्त
रकालासवर्णसंज्ञानडनरकालमण् उदिदितिरातेन समुदितेन ग्रन्थत्रसव
र्णानोग्रहणमितिवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादितिसर्थः अयंभावः आदिरंत्येनेने
ति प्रत्याहारसिद्धौ नाऽऽकालाविलम्बनद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतेन हि षपप

शो०र०
२६
18

विहारेण सवर्णे बोध्यनिक्षेपे ऽणुदिदित्यनेन तावत्तांग्रहणं बोधनियमस्य यावा
धकस्य भावनपात् ल्याप्यपस्वत्रज शक्तिग्रहे ऽप्रामाण्यसंदेहेन तच्छ्रुतस्वजबो
धानापत्तिः नन्वेतद्वाक्यार्थबोधतः प्राकृतत्विक्षेपइतिभावः पक्षनिषेधवा
क्यार्थबोधात् पूर्वं विधिवाक्यार्थबोधप्रत्येनेति तन्त्रयादार्थोपस्थितौ वाक्यार्थ
बोधे बाधकाभावात् निषेधस्य प्रतियोगितानोपपादकत्वपाविक्षेपेदृत्वो
पिविधेस्तदपेक्षत्वमानाभावाच्चरमाखिलस्त्रघत्वमिति सर्वस्याप्येकरूपाणुक्ता
वारणेनापाद्यमानिर्थ्येन्यापानादरादेवणुक्तम् भाष्येस्थितमिति ग्रन्थेनना
कारप्रश्लेषेमानंदर्शितम् साहचर्यंस्वेति बाधातौ वासादृश्यस्य प्रयोगः
भेदेनबोध्यम् ग्रातौ यातौ दितिस्यादिति नन्वस्यार्थनिमित्तकटापावहि

२६

रंगासिद्धत्वेनाजानंतर्ये निषेधात् ततोपि बहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्ति
निमित्तकभसंज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरंगत्वाच्च अर्थनिमित्तकबहिरं
गत्वस्याभावाच्च नाप्यपेलाक्षणिकः नकारजावनुस्वारपंचमौ झलि धातुषु
सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गस्तवर्गजः । इत्यभियुक्तोक्तेर्ध्वादिषु लाक्षणि
कानामपि दर्शनेन तद्विषयेतत्वतिभावायाश्च प्रवृत्तेः आतो धातोरित्यत्र प्रति
पदोक्तस्याकारोऽष्टस्यति इत्यपि वक्तुमशक्यम् पशुषट् इत्यादिसिद्ध्यापत्तेः पशु
सनोतीति विड्वनोरित्यात्वम् आतोऽनाप इति वार्तिकमते तु विकल्पार्थक
नियातवाशाहस्य ध्यानतेन प्राप्तिः यदि क्तत्वाभावात्तत्र भावे पदत्वाभावो दोष
क्किपाते साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं साध्यत्वक्कियान्तराकांक्षानुत्थापकता

धा०र० १८

17

वच्छेदकं वैजात्यं विकल्पस्य क्रियाकांक्षाल्पेवेति केचित् तत्रपन्वति भवति
ध्यावति पश्येत्यादौ दोषात् तस्मात्साध्यतेन्वोत्पाद्यमानत्वमित्यत्र विस्तर
हि हृगित्यादिरावोक्तिसात समानाधिकरणत्वाल्लिंगाद्यनन्वयित्वात्तदर्थ
स्य क्रियात्वमित्यभिमानः एषामप्यपेक्षु पाठस्य प्रातिपदिकत्वेऽप्यकजर्थः
स्यात् एतेन तेषु पाठसामर्थ्याद्धातुत्वाभावश्चपास्तम् नन्वेषां क्रियाका
वान्वकत्वमनभ्राहृशिश्पेइति कालोऽपि धात्वर्थ एवेति न क्रियावान्वक
त्वहानिः तस्य धातुत्वैश्वादेन्व उपदेशो इत्यावस्यानद्युनेमित्तिकं धातुत्वनि
मित्तिकं वेति स्पष्टमेव भ्रत्रप्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्ति वोध्यातिङः तस्यतूप
देशाभावान्नातिप्रसक्तिरित्याहुः ननु षष्ठेतत्रस्त्वेधातुग्रहणासंवश्चउ

२

क्तो भाष्ये इति न तद्धातुनिमित्तकम् किंवच्चशितीति प्रसज्यप्रतिषेधे ऽ
पि शित्यद्यत्ययोग्यशीवा तद्विधानान्नातप्रसक्तिरपित्ववासार्हप्यमन्यानभि
हितक्रियावाच्यकतेनेति न दोषो ऽप्यत आहवेति तत्र शेष भाष्योक्तेऽग्रा
षाणां वपतिवदपतिश्चत्यादि धुप्याततेशणस्य विषयत्वपासाधुत्वापत्तिरि
ति तत्प्राह तद्यपेत दिति भावः द्वनेकरणादिति इदमुपलक्षणम् तत्यहुकाति
कत्वाश्चिहेत्य त्वादेना ऽङ् विधानेन सार्वधातुकेपरे विकरणविधानेन त्व
धातुत्वं चितज्जुवेकम्पत्वं न्त्र पठितत्जोः जपजभेत्यत्र पठितयमः इतिसु
भृतीनां च केषाचित्धातुत्वविकारविहितकार्मोदप्यतान्नेहाध्यम् एते
ष्वास्थितम्प्येनेषां पाठस्य प्रेषणोऽनुमीयत इतिभावः मैत्रेयाद्यन्ये समंतस

रू.
ए
18

मपिमाह वङ्कुलमिति समग्रार्थैरिति नन्वलुक्खमृषिं न पङ्क्तिपशुमन्य
माना इति निरूढे पशुमिति सानुस्वारपाठान्तरं पशु इति लुप्तविभक्तिकं स
त्ववान्वीति वाव्यमलोप्यमित्यनवगतमिति तद्व्याख्यानमपात तन्मात्रनिर्णाय
केनिरूढे पशुशब्दापेक्षया पाठमानाभावात् स्पष्टत्वेदं प्रकृतस्त्वेह
रदन्तग्रप्येदृशा ख्यातौ मात्यवर्ग्येत्वेति दिक्तवामनोऽप्येवमिति तत्रापि हि
स्मात इति तेनोक्तम् इति सहायकरणेन पोजनमेति पहायिनं दृह
मैव सिद्धेः सामर्थ्यात् स्वकृतव्याख्यापाराश्रयणेन लभ्यते तल्लोकार्थमपि मद
बुद्धिसाधारणापनस्फुटतापेवमेवोक्तम् स इतिप्रत्ययनैव स्यादिति भावः
इममिति अन्नेकारस्यैव स्यात् न तेन स्यादिति भावः तद्धेति इकइति पदेन्वे

ए

त्यर्थः अनेनात्र सूत्रे पदोपस्थितिपदलइति सूत्वपत्ति अतो जिग्णतिश्रो र्गेणइत्या
दौनानास्याः अहृत्तिः लिंगस्यश्रुत्यपेक्षपाडवैलक्षेनप्रथमतः श्रौतान्नपदार्थो
दिघटितवाक्यार्थबोधेहेतेनिर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्याऽपीकपदस्य
वाक्यार्थेऽन्वयः सार्वधातुकेत्यादौ तु तडपस्थितिविनास्यान्याकोक्षा
प्रणत्यभावेनबोधपर्वनेतिविशिष्टेषः एवञ्चश्रुतिनिमित्तेषापदैकवाक्यत
याऽन्वयप्रवर्तीअंतरंगास्यानषष्ठीनस्यानिर्णये उपस्थितालौत्स्यपरिभाषाया
अनन्तस्य गुणत्वाहृत्तपेक्षकैकवाक्यतापन्नपइतिवहिरंगासानदाह इगन्त
स्यांगस्येत्यादि मिदिमृजोरवपवस्यत्तिएवंचस्यानषष्ठीतामावनिर्णयेनाऽ
लौत्सैत्तस्य प्रवृत्तिरवनेतिभावः नियमार्थमिति नहिधापकैर्विहितपा

शार
१९
19

गुण इहग्रोरल्लोंत्यस्येति वृद्देदमपि स्यादिति नियमार्थमिति तदाशयः तत्सर्वं भाष्ये
ति हृयो नियमयोः सार्वधातुके त्यादाव विरोधेन ग्रहपस्सोन्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः क्षे
त्रस्येक इति वा उभयथापि द्वयोर्विशेषणविशेष्यभावस्ततानुक्षषपदोपसंव
सानेमग्रलोन्त्यस्येति नियमः शेषोविशेषणमस्त्विति तदर्थः तस्मालोन्त्यः
स्यापेशेष इति वा एवंत्वमिदे गुण इत्यादौ परस्य विरोधादनपोह्यागेस्तवा
देश गुणापत्यान हिरोध इति भावस्तदाह तक्षेषपदमिति हृषणोह्नारः
स्त्रितिमिदेरित्यत्र मिदइर्मिदिस्तस्येति व्याख्यानाददोषः पुगंते त्यत्र पुकांतो
लध्वी उपधेति व्याख्योयमित्यादि भाष्योक्त हृषणोह्नारास्त्वित्यर्थः ननु या
पयति स्नापयतीत्यादौ दोषः गुणेकृते हृस्वासिद्धेः अत एव समपाद्धे पायप

नापामितिनिर्देशः संगछतेतदाह कौमस्तुभेस्पष्टीकृतइतिनन्वेवंतर्हिकि
मर्थंशान्वोपदत्वउपेक्षितइतिन्वेतत्सूत्रएवलक्षणवोशेइकूपरिभाषानुपस्थिता
वनिग्लक्षणताङित्वमित्यादौगुणनिषेधानापत्तिमिपामउपेक्षितइति
क्योः किंतस्मानिगूलक्षणतेऽपिगुणनिषेधेप्रवृत्तिर्ज्ञापकत्वाश्रयणेनतस्य
पदोपस्थितपक्षज्ञापकतमेवान्वितमितिदिक् इत्यादावितिम्रादिनाफलेत
लक्षणेनुम् इदितोनुम् इत्यादिन्व प्रत्वोऽसंभवादितिनुमोमिन्वेनज्ञानानी
त्यादौन्वारितार्थमितिमन्वादावेतस्यैवस्यादितिभावः दीर्घोस्तइतिनक्षु
हेनपस्यविहितःसमसमुदायः परामृश्यतेइतिभावःमषयितस्योतान्वइ
तिव्याख्यानेनैठोभवितेत्यादौतासवपवेसोलपूर्णपथ्याऽगावपवेतनप्रामसगुः

शा.र.
२०
20

णस्यदीर्घीवेवीटामितिनिषेधारंभेणलोकव्यवहारेणान्वावयवावयवस्यम
मुदायावयवत्वांगीकारादत्रनदोषस्तथापितथानव्याख्यातंपन्वारत्नीनीत्या
दैपदस्यविभज्यान्वाख्यानेउत्तरपदस्यापिनान्तत्वायप्रौरूगंतेतिस्वरानापत्तेरि
तिस्पष्टम् भाष्यादौचपूणीत्युपलक्षणम् तातापिंडानामितिनलोपसिद्धोता
नितानीत्यर्थेशश्छदसीतिशलोपेतदुदाहरणम् स्थानेनेतिस्थानशब्दा
र्थेनेत्यर्थः तन्निरूपितःसंबन्धः षष्ठ्यर्थोनतद्रूपःसंबन्धस्तदर्थइतिच्च
नयतिरात्तमितिव्यधिकरणेबहुव्रीहिरप्यतएवेतिवाच्यम् गुणप्रमाणे
तिप्रमाणस्यहूस्वत्वादेर्गुणत्वेगोबलीवर्दन्यायेनपृथगुक्तिः गुणशब्देनोक्त
त्रितयातिरिक्तधर्ममात्रस्यतेनानानर्थमेवैनयोगानप्यमित्यादिस्थानेऽ

पि.२
२०

न्तरतमसूत्रस्य भाष्येण न विरोधः ग्रंते रत्नमाभावपक्षे गुणविधौ ऋकाराकारयोः
स्याट् रूपमिति तदर्थः वास्वानां विवरादीनां साम्यादुद्धृते हृतिते ऽल्पीपत्वादिके
गुणत्वे बोध्यम् तस्मिन्निति सूत्रकरणमिति निर्ब्रवीत्यादि समन्वयेतार्थेकस्यैव
तेऽन्तःच्छब्दस्य निर्देशः न स्वरूपपरं व्याख्यानात् बहुलत्वसंस्कारान्तरे
ऽवश्यमसमीतस्समन्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोध्यं नाम तच्छब्दार्थ
स्य निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्यापत्तेरिति भावः शब्दार्थकत्वेन त
त्वेकरणत्वव्यवहार इति बोध्यम् दिशिहस्वाविति तो नापि पूर्वस्य निरन्तर
इति भावः अन्विपणित्युक्ते इति अन्विउ पश्चिहस्वपणित्युक्तेरत्वयेः
इदं संहितायामिति सूत्रभाष्यस्पष्टम् फलितमिति समन्वयं तार्थ्ये ऽवहि

नैषक्षेतार्थ्येः प्यऽव्यवहितत्वेनेति भावः नस्तद्धितमिति स्वरूपमिष्यतः प्रागि
तिशेषः तत्रादेरिति पृथग्वाक्ये तत्रोत्तरस्येत्यनुवर्त्तते स्थानषष्ठीत्वेसंपव
मीति निर्देशेन पञ्चम्यर्थे तदुत्तरस्य स्थाने विधीयमानेन्वादेर्वाक्यमिति वाक्या
र्थेह सेवाक्यभेदसामर्थ्यादादेरित्यंशं विनापि कञ्चिदंशान्तरप्रवृत्तिः
आदेरित्यंशस्तूत्तहत्तोत्तरस्येत्यस्याहत्यापरत्वदीर्घकशब्देन पञ्चविद्या
नेनत्रैवेतिनित्यं डिः तदित्यादौ न प्रवर्त्तत इति भावः वक्ष्यतीति नन्वाने
कालूइत्यतः पूर्वमेव तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्यादेरि
तिसूत्रे कृते न पठितेति वाच्यम् आदेरित्यंशषष्ठीस्थाने इत्यस्यासंबद्धे
आजरसमहृगित्यादावपि तस्य प्रवृत्त्यापत्तेः संबन्धेमध्येन स्मिन्निति त

स्मादित्यनमोरपेक्षितत्वं वेध्धेनयोरप्यागमविषयेऽग्रहणस्यापत्तेरितिदिक् उदाहरणेलो
रिवेतिसूत्रादेशानांप्रत्ययमात्राधिकारेपाठेपिवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रत्ययपरत्वस्थानेनो
पदेशेनकार्येऽन्त्याग्रहणेसत्युभयंलब्धेऽग्रहणमिकालेऽन्त्यस्य पिअनेकालन्त्वाद्यो तः
रितिभावः प्रवर्तनपवेति उपपादितमेतत् शब्दान्तरप्राप्त्या इतिमध्यविसंबं
धितस्यार्थंग्रहणमिसंबन्धविसंबन्धितपेदपुनः ग्रहणेनाकृताकृतप्रसंगित्वे
प्रसिद्धमिति कृताकृतेति अविविशेषणानाश्रयणेनेत्यर्थः हृद्भावतत्त्वद्भावे
नस्यहृदनप्राप्तिः स्याहन्तर्येणाविभक्तिनिमित्तानामेवहृदादीनांतत्रग्रहणान्
नित्यत्वेनैवसिद्धेर्व्यर्थत्वनिकर्षवेदिप्रतिषेधाश्रयणेफलाभावाच्चेतिदिक् अन्तरं
गत्वादितिभाष्यतत्त्रपदप्रत्ययान्तरेणतत्पादशः उभयपीत्यत्रभीप्रत्वमाद्यः

जितिप्रत्याहाराश्रयणेन साधितं एवं च्वो भयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेत्युक्तम्
अन्तरंगस्य बलवत्त्वे बाधकमन्यत्र प्रपंचितम् वाक्यान्तरप्रवृत्तेर्निरवकाशत्व
रूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात् नेनेति पूर्वान्तरंगत्वं बहिरंगपरिभाषया प्रत्या
ख्यावेवेति भावः न कुर्वन्तीत्यर्थः इति पदितः से उवष्टत्वादौ पदावधिके उत्वा
ख्याने सदृशत्वात्सिद्धतिस्थिते उइत्यं सप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शी
घ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणं बलादिना प्रावादिटः प्राप्तिरेव न लक्ष्यानु
रोधेन त्वात्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमिति तस्मिन्निति सूत्रे तद्दोषापरि
भाषानिष्फलेति वोध्यम् अत्र एव भाष्येन क्वापि व्यवहृतेयमन्यत्र विस्तरेण
निरूपितम् इति परिभाषाप्रकरणम् स्तननुव्यक्तिपक्षे एकपदोपस्था ২২

शा॰र॰ २२ 22

ष्यैकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणेन स्यात् उच्चारितः शाह्यपवप्रत्यापकानामुच्चा
रितः इत्यएउदित्सूत्रेभाष्योक्तेः नन्वोच्चारितस्यैवप्रत्यापकत्वेरहसिपुल्ल
कमीत्यमाणवोधानापत्तिरितिवाच्यम् तत्रापिप्लुतलकृड्रष्टः स्वोपस्तत्त्वो
च्चारणसत्वादतस्त्राह प्रत्याहारग्रहणेष्विति पतेनदीर्घैकारादेर्ग्रहक
णास्वबलेनैकादिभिर्दीर्घैपिनेषांइक्पदहत्स्यानुपस्थितत्वेननतङग्रहेप्रत्य
मार्थ्यानन्वयापत्तिरित्यपास्तम्ह्हमिप्रसयोपस्थितिसत्वेनादोषाञ्च
नन्वणउदिदितिवर्थ्यम् नन्वप्रत्याहाराणामाधवर्णेष्वन्वरितार्थ्यम् स्य
न्यसवर्णानामिवतत्सवर्णानामेवतत्सवर्णनामपिलक्षणैवग्रहण
सिद्धेः नेन्वास्यक्षाविनाद्दैन्वारितार्थ्यवाक्ष्यपदेः स्वप्रत्याहारसूत्रस्थ

शा॰र॰
२२
23

तोभेनानणुत्वानुडुत्यणुदित्सूत्रे भाष्ये इति वेन्लक्ष्यतावच्छेदकतानार्थमेवतः

च्चारितार्थ्यात् प्रत्याहारेष्व मलक्षणम् तद्बोध्यवाक्येन तिअसच्चावित्वादावपिस्व

सदृशयवाद्येषु लक्षणावश्यकत्वात् अणुदित्सूत्रस्थहीनलक्ष्यतावच्छेदको।

कालक्षणा विणा विधीयमानातिरिक्तविषयैवाप्रत्ययइत्युक्तेः अतएव त्यदादी

नामइत्यादौ न स्वसदृशवान्येषु लक्षणानाज्झलौ अणुदिदित्यत्र न लक्षण

तद्बोध्यकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः तत्र प्रमाणमाह दीर्घादि

ति अकपदीपाकारेण स्वसवर्णग्रहणेपि तत्र नादित्वीत्येव सिद्धमिति भावः

तेन लक्षणेङ्गीकारेण भाव्यमानहेनेति विधीयमानविषये लक्षणाभाव

स्यानुपदमुक्तत्वादिति भावः अभेदकत्वेनेति शास्त्रे उच्चारितगुणानां भे

दकत्वाभावेऽपि स्वरूपकृतभेदमादाय समस्तसंख्यानविरुद्धमित्येतदपि तत्रगु
णितस्त्रैः गुणग्रहणग्राणविषयेगुणानां भेदकत्वेनैवोपन्यस्तेति भाव अनेनैतदपि
न्यस्तावोधगुणइति यथा संख्यासंग्रहमेवतत्रूनपत्राह अतोनास्तीति ननुवड
नेषवाग्रहोनतुसमस्तसंख्यायामिति भावः प्राक्कार्थवोध्यमादायनित्वादिभ्यश्
त्यादिनेदृष्टोहितत्वातात्पर्थानुपपत्तिग्रहस्यानन्तस्तवयवसंभवेनसर्वांशग्राव
श्यकस्तेषामन्वयथा संख्यासहायेनवाकार्थेति व्यवस्तादिभ्यइत्यादिनिर्देशाल्ल
वगणपाजायमानेपुनर्वाक्यार्थवोधेलाघवादितदीयोदीनां स्ववान्वकान्वयिन्येवा
न्वयइतिभावः स्यानेङतरमसूत्रेणैवेतिव्यक्तिपक्षेव्यक्तीनामानन्त्येनसंख्या
त्मानाभावाद्यथासंख्याभवाद्वन्द्वासिद्धेश्चेतिभावः परेत्वव्यक्तिपक्षेफलादिश्

त्याहारसूत्रेषु सर्वककारादीनां ग्रहणं उह्यपपादमनहितत्रलत्वाणावकुंशक्या
लक्षणतावच्छेदकाग्रहात् एवंच तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशे नैव निर्वाहो ना
न्यथा एवंच अइउणित्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः अर्द्धजरतीयस्यानौ
चित्यात् अतएव एउदित्सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेष्वस्य सूत्रावित्यादौ न्वउकारानुपपा
त्तिमाशंक्याजात्याश्रयणमेवकृतम् यथासत्वसूत्रेचव्यक्तिसाम्यइवधर्मसा
म्येऽप्यपि प्रवर्तते स्यतासीलृलुटोरित्यादौ यथा नाप्यत्रपदेऋकारादौ लृका
राद्यापत्तिः लृत्वादिजातेर्ऋकारादावभावात् न च जातिपक्षेऽ एउदित्सूत्रेऽ
णग्रहणप्रत्याख्यानेउपसर्गादृतीत्यादौ ऋकारेण लृकारस्य ग्रहणायसाव
रपिवत्वेनस्यानेल्वर्णस्यऋवर्णवदतिदेशात् लृकारेरेफापत्तिरितिवा

याम् । लृमशि विस्पष्टार्थेन तस्यातिदेशस्यानित्यत्वात् । नन्वदेऽण्ग्रहणप्रत्याख्या
नेऽप्यप्रत्यय इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणाभ्सवर्णग्रहणे
निषेधकस्यापरसूत्रवदित्यदादीनाम इत्यादौ न दोषः एवं त्वात्रपक्षापदेन जात्या
श्रयणेऽङ् नापि न सवर्णेणवाक्ष्नमिति स्वौजित्यादौ वस्तु नासिकस्यानेऽपि निरनु
नासिक एव । अत एव स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पतउदाहरणं तमाशंक्य यथा
सेख्यमित्यनेनापि सिद्धमित्युक्तेन नात्र तपोः फलाविशेष उक्तः उज इति सूत्रे
नवानोऽप्रमाद एव । नन्वकलादिषु ककारादिभीहूपसाटपेपन सर्वे ककारा
दिप्रतीतिरिति निवाच्यम् । अण्गादिष्वपि किंचित्साटपेपमाक्षित्यदीर्घादीनाम
पि ग्रहणापपत्तेः त्वादि म्यइत्यादिनिर्देशानामपीषत्साटपेपनापि ग्रह

शा॰र॰
२५
25

णमित्यर्थः ॥ ज्ञापकतायाश्चोक्तत्वात् ननु दण्डकमड्उण् सूत्रे भाष्ये लघुसामान्याद्धा
सिद्धमिति । अण्उदित्सूत्रे णग्रहणं तु प्रत्याहाराय वर्णेषु णकारादिभिश्चिह्नैः प्र
त्याहारसूत्रस्थायमिति प्रत्यभिज्ञासमर्थनाडुपापातरपरमान्वाख्याः कृतानिव
र्तिते इति न्यायादिदमेवाभिप्रेत्य तत्रत्यम् णग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्य इत्याहुरि
ति दिक् । ज्ञिः श्यन इति अनन्वीत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतमाह लिपरएवनिस
निषिध्य इति व्याख्यानेनेति भावः । किकस्लडकऋ इति एवं च सर्वत्र शाकल्यस्येति वि
दिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः । अस्तीति पञ्चनादिनीत्यादौ ह्रस्वावनन्वीति प्रा
प्तिमज्ञावधिप्रभृति सर्वत्रैत्यनभाः । प्राप्तिमज्ञावधुनर्दीर्घादित्यज्ञानन्वी
ति प्राप्तिमुकज्ञाविताहृरदैने ननस्यापमाशयः । निषेध्याविकल्पे प्राप्तुज्ञावने

नावश्यकं तद्धि कल्पे विध्यविकल्पस्य फलितत्वेन विधेर्वाप्राप्तविषयविकल्पसं
भवान्नित्यनिषेधेन तद्बाधनमावश्यकमिति तन्न विकल्पेपि निषेधस्य प्रकर
णान्तर्गतत्वस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्यभावेन तस्यावश्यकत्वात् मध्ये न ञोऽसंवेध्यो
मड्कान्तर्गतन्नियमेऽत्यन्तमानाभावाच्च सर्वत्रेति सूत्रस्य हितमात्रनिषेधकत्वे
तिवाच्यापत्तेः तदनुपदेस्वात्त्वात्त्रिप्रभृतिष्वित्येतद्विषये नकारषकारयोर्हि वैध
नाभाव इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्नुपदेशत्वस्य कृतपार्यन्ताच्च हृति हरदत्तयोनादिन्या
श्रोरन्वीत्यनपोरापि प्राप्नुपदेशत्वस्य वक्तुं पुस्तकेष्वनुपलम्भाच्चेति दिक् वड
ऊढीनामिति ग्राव्रादिनान्विएर नकेवलं ब्राह्मणादेशानामेव सम्प्रदाय इत्याह प्रत्ययादेश
स्यापि तदभावे त्ववादिषातानामित्यत्रैण न स्यात् कमादेः कादीनामित्येतत्स्या ते

पृ.र.
२८
26

तृ पूगनन्वः शास्यन्वतन्त्रस्यान्माहिदर्पोदित्यत्रप्रडिः गुणेन स्यादिभावः ननु सिजा
धिनोप्रत्ययाध्विकारे पाठाकृन्न भवत्प्रत्ययत्र मस्तीति न स्यानिवत्त्वोपयोगः नव
तेषां प्रत्ययतेह्लि विध्यानेवर्णमंत्रेद्येमेति सत्रेन्वडुः सिन्वामिति त्रपाणां गौरवा
पत्रेः सिन्वोलुकि तद्विषयेण्वादिः सिन्वइति स्वरापत्तिश्चेति भाष्यकैयटयोः स्व
ष्टमित्यत्र ह्नेवा ह्नेवेति तेनाग्रहीदित्यादाविडादेशस्य इटो संग्रह इत्यर्थः इदम्
पलक्षणं अपस्य पदान्तस्थकत्र ग्रहणं वैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यं अपप
स्येति अत्रत्वस्यैव दोषत्वमिति भावः नन्वपस्य आगमत्वे फलाभावेन प्रत्यय
स्य लुकाल्लुप्तत्वेनन्वत दशा प्राक पेतेनाव्ययस्य ग्रहोत अह पदेति तत्वेन्वत
नः परस्य निघातार्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणेन सर्वं नत्वावतत्त्व मिति भावः सि

२८

द्रुत्वाद्वेति ग्रन्थ वाच्यत्व कल्ल नन्व सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन प्रस्तुतत्वा इत्यस्य स्था
ने प्रस्तुतस्य इत्यादेशेन तद्वाच्ययत्वसिद्धिरिति हृत्याशाप इति वाच्यं अर्थत्रत्वे
व स्यादिति त्वमिति तन्नात्यर्येण लोकाप्यर्थेव तेन न तादृशस्यान्यादेशाभावकल्पने
मानाभावादिति दिक् अन्तर्लिङ्ग्यावितिकिमिति विधिग्रहणविशिष्टं किम
र्थमिति प्रश्नः एतत्त्वशासमिति नन्व सकारेत्वितोऽभिन्नत्वसत्वादेऽभिन्नव
वापेनेति निषेधात्कथमेतत्प्राप्तिरिति वाच्यं श्रतिदिश्यमानधर्मे विरुद्धस्वा
श्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् इदं न्वासिद्धवत्सूत्रे·
केपटेस्पष्टं प्रकाम इति पद्यपि वत्तेहलन्ताद्येपेदत्याविशेषधर्मस्तत्याविप
न्तहाकेयापस्तुतेवकारवडकारइतिवाक्ये उपात्तधर्मापेदयानन्तर्वसत्रत्स्याम

प्रा॰र॰
२७
27

स्थान्यादेशभावस्तादापैवनत्कृत्वाक्वोपस्तवादितिभावः कश्चिदितिपथ्यपीदं

हृपस्तेतगुणेऽवादेशपाद्विकलोपेनसिध्यतीतिस्थापिपदेक विहइतिस्थान्

कपिहृइतिवेष्यतइतिभावः स्थान्यवमवयवेति उपलक्षणमेतत् स्थानि

हूपोऽपीतिवोध्यं अतएवादेशिन्यल्पाश्रीपमाणेप्रतिषेधइतिभाष्ये उक्तेन

तु स्थान्यवयवइतिश्रुतः अतएव स्थानिवत्त्वेनभवत्येवेतिभावः अग्रहीदि

त्यादौग्रहोलिटीत्यनेनेटएवदीर्घविधानात्त्रालतेनतस्यस्थानितेतिनह

तीट्त्वाश्रयस्यसिन्वालोपस्यासिद्धिरितिवोध्यंपथ्याकथ्यान्विदिति व्याख्या

नादितिभावः हृपापितेतिश्चेगस्यनिमत्ते भाष्ये इतिशेषः एतदसिध्येवं

टघस्तितेनस्यर्थः विस्मरस्त्वन्मत्रइष्टवः अनेनेनवार्यतइति स्थानिनिस

२८

निपस्य भवतीति तदादेशोऽपि भवति तत्र सन्निपत्य भवति न तदादेशोऽपि न भवति इत्यर्थात् । अजादेशोऽवकार्यं लभते न लभते न्वेति वान्यार्थः तत्रोपपत्तिमाह शाद्धेति पूर्वस्मिन्नेव स्थानिवत्त्वादस्य न तु द्वक्कार्यं लभत इत्येतन्मात्रार्थकत्वात्तदा शुपएमिति भावः पलोपदीर्घादीति पलोपदीर्घो वादी येषामित्यर्थः पलोपादेयोदीर्घादयश्चेति भावः तेन स्वरादीनामप्युपसंग्रहः पलोपादीत्येवं सिद्धेरेव मनि कि वैन्वि आपन हि पलोपादिविषये भावातिदेशप्रसक्तिरिति भावः नहद्विरिति सूत्र उपद्याम इति हद्विर्नेसथः किलु गुपक्षात्वेतिनिषेधस्य उपश्चात निमित्तक प्रत्यय विधावेव नान्यत्रेति भाष्यस्पष्टे अपादेशपन्तिरिति पएः स्थानिवत्त्वेनान्वत्वादिति भावः पूर्वत्वेनात्र प्रवहिताव्यवहित साक्षा

रणं स्वरेति निषेधात् अतो य एत् निमित्ताकारापेक्षमाप्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति न
त्वदोऽध्यपदोष इति भावः आदेशेनापहारात्कथं स्थानिनोऽवस्थितत्वमित्यत आ
ह उपलक्षणमिति अंत शब्दस्यान्तरभावपरत्वान्वितं विधिशब्दो भावसाधनः
कर्मषष्ठ्या समासेन पदान्तरभावपरत्वेकर्मत्वेऽस्येवं व्याख्यानेन फलमाह हला
मिति विजिति क्विपि तूठ् स्यादिति भावः स्थानिवद्भावादिति णिलोपस्यादिलो
पस्य वा स्थानिवत्वादित्यर्थः नन्वस्य पदस्यो भावोऽनुक्तोऽसिद्धिरत आह
सर्वेतादिति अनेन विनिःसृप निमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन वा तेऽपि
सत्वादिति भावः प्रत्ययलक्षणमिति स्थानिवद्भावेन प्रत्ययनिमित्तककार्यं
मित्यर्थः वर्णाश्रयत्वादिति णाविष्टवदित्यनेन पत्विमिति णस्य स्येवात्रे

दशेत्स्वद्वर्णाश्रयं पवंच स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः कार्यातिदेशोऽपि यत्र निमित्तवै-
कल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रशक्तेन त्रिमित्तानिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशास्या
पीत्संगीकाराद्वर्णाश्रयत्वाद्वृत्तिः प्रत्ययलक्षणसूत्रे तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य प
त्रासाक्षारणे रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापि
तेनत्वप्रत्यान्ते नालाश्रयणे विकृत्यर्थमिति भावः नन्वान्वः परस्मिन्निति
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन भवं सुलभं तु सुलभमिति वाच्ये णिलोपस्यवट्टिलो
पस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ वांते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः प्रकल्प्यत्वा
पवादविषयमिति न्यायेन निषेध्यविषयमेतत्प्रतिवेधापस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च हृ
रदत्त्वादिमतऽत्यनेना [illegible] विवौध्यितानतद्दीजतत्पपदत्वोनसूत्रभाष्यवार्त्तिकसं

मेत्तइति शान्तिपदिकान्तडुस्यमौ पदत्वाभावइति निरूपिपिष्यतेन्वेदं त्वरादौ त्वरभावप
वेकार्यइति वाख्याने फलं तराषोपन्यहसति इत्यादौ णः स्थानिवत्वादेतन्मदोरि
तिसुलोमाभावः इणः शान्तरिपानतिरूपं उत्तनत्र नस्थानिवत् अनेननिषेधोऽ
दितितत्वंकानिसेतीति वाक्यसंस्कारपक्षेपनत् तत्रपदेपूर्वोपस्थितनिमित्तक
त्वहृपांतरंगत्वमाद्यपांतरंगाणां पूर्वं प्रहते रिकारादेः स्थानिभूतोदन्वः पूर्वंने
द्दष्टत्वेरातन्मूलकमेववाक्यसंस्कारपक्षेश्रुतवर्णक्रमेणैवलक्ष्यसंस्कारइति
वदंति नस्थानिवदिति तेनात्तोलोपानेतिभावः नन्वपूर्वमलोपस्तत्तापलो
पइतिक्रमसत्वादकारेणाद्वयाप्तकत्वाप्यलाभात्कथमतिदेशेनतल्लाभः सं
भावनामात्रेणापि नह्लाभस्यवैग्रहणेन ज्ञापनात् अस्मिन्वाङ्गापिपदिष्ट

र्वे पलोपः स्यान्नदाकारेणप्रत्ययत्वेलब्धे स्यादिति संभावनाफलं पानिविस्यादिसि
द्धिरितिदिक् किंचिति किंचक्रौन्नुसंज्ञायामित्यनेन नकिन्नुत्वनप्रत्ययमादित्यने
नवाच्यात् स्थानिवत्त्वेहि स्वराप्रवृत्तिरेवस्यात् प्रकारस्यत्वनस्वविधौ स्थानिवत्प्र
षेधात् लिंगत्वकारककमादौ नावकाशमितिभावः शिराहीति ननत्वनुस्वा
रस्याश्रादिदृष्टत्वात् सर्वत्वेनु स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः नन्वास्मादेवज्ञापकात् तस्मा
प्रागाश्रीपत्वे ऽपि स्थानिवत्त्वेननत्वे फलाभावान्नदयटित सनिवेशापेक्षस्यनतः
सर्वत्व स्यान्निदेशसहत्त्वेणापत्ति देहमशक्यत्वाद्भोमगाइति सूत्रस्य भाष्यरीत्या
तस्यष्ट्यानिभूतालूहत्तिधर्मत्वमानल्लिक्यावितिनिषेधाद्विशेषणान्नपाला
श्रयणात्वभाष्येष्वत्रासिद्धेरत्यवदेभेनवरेपलोपस्वरभित्रानोद्विर्वचनादौ

शा०र०
३०
30

नोग्रहणस्य प्रत्याख्यानेन तस्य वर्णत्वे प्रतिप्रसंवेनात्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णा
भावेऽस्यैव लाभादिदमुदाहरणं चिन्त्यम् । णत्वग्रहणेन प्रतिप्रसववार्त्तिके ल
क्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नेत्युपपादयिष्यते किन्तु दीर्घादाचार्याणामित्य
त्र रमनुस्वारस्य प्रपिवापदान्तस्येति लिङ्गिं । उदस्याकपोहाशश्छोऽटीति षट्सू
त्रीपाठोऽत्र रेफलोजशकशिष्ट्रभ्यासेन्वन्वस्वरितववादस्तानेश्च णिप्रट्ट ह्य
स्येति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमतः पाठः व्याप्तीपदेषु न सवर्णेट्ठ्याफ
लाजशाकशीत्यस्य करोकरीत्यस्य चासिद्धत्वेन यसत्परत्वाभावात् तदुभा
भेरिति चेत्सत्से पादपते: क्विपिपादसतीत्यादौ कपोह इति पूर्वसवर्णोपन्व
मीसमासेन ग्रामस्थानिवक्ष्यावचारणार्थत्वात् हरितशाद्वादान्वत्तालए्व

ताक्किपिहविद्धसतीत्यादावुक्तरीत्याधामस्यतस्यवारणार्थत्वाच्च ग्रन्थाल्लोपस्या
पितत्याभाष्याक्तौलमितस्यविषपरावनहरिक्रमतीत्यादावनुनासिकेनग्राह
मर्थतश्च हपवरटसूत्रस्यभाष्यरीत्यातत्रमवर्णग्रहणापकर्षेणतस्यापिस
वर्णविधित्वादित्यन्यत्रविस्तरः सूत्रेणमइति सत्रिधिः स्वौसहभोजनमित्
मरात्सहस्यसादेशाइतिप्रतीपपतने कुलाकलीतिसिन्नवपवलोमइतिपदोक्ता
दस्यावर्णलोपावावाप्पः स्पष्टंत्वेदेवधिन्वेतिसूत्रेभाष्येलोकेतसन्निधिरित्यस्याध्येवे
तिकेप्यम् विशेषणेनसंयोगस्याप्यनेनएकत्वसंख्येतिग्रभेदेकत्वसंख्येति
तदर्थः संख्यासामान्याभावइतिपावत् विग्रहएकवत्वनेनतश्रौत्सर्गिकत्वे
नतत्संपत्तिमात्रफलकमितिसमर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टं भाष्येस्थितमितिसंयोग

संज्ञासूत्रस्येत्यर्थः एवं च प्रत्येकसंयोगसंज्ञापक्षस्यानन्तरा इति सूत्रान्तरस्वार
स्यविरोधेन फलाभावेन चासंगतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनितं तयाऽत्र समस्तग्र॰
हणं व्यर्थमेव वक्तृफलान्तरेऽभिनिवेशः कार्य इति भावः यत्तु संयोगेति लुप्त
षष्ठीकं तच्च पदस्येतिन्वात विशेषणं संयोगान्तस्य सतः यदन्तस्येत्यर्थः गात
दर्थमेतद्ग्रहणमिति तन्न तादृशलक्ष्याभावात् अत एव ध्वसोरिति सूत्रे हिशा
कारको निर्दिश इति भाष्ये उक्तम् तद्धीत्यासंयोगान्तलोपस्य डवारत्वे न शाठ
याभावान्न दसंगतिः स्पष्टैवश्रपकर्ष्येति तच्च षष्ठ्या विपरिणम्य वाक्यभेदेन
संबध्यते तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचिदफलस्यापि प्रवृत्तिः उत्तरवाक्येन च तत्स्यार्के
त्विकत्वे सत्यप्यतो तेन नातिप्रसंगः ध्वनितं चेदमसोमाश्रित्यत्र भाष्येन चाहिस

हृमात्मकमादेशं विध्यापशितं प्रत्याख्यानम् एकस्य मस्य संयोगांतलोप इति व
कैयटेन व्याख्यातम् अनित्यत्वादिति अत्र न्वत्ताप्रक्रं केण इति निर्देशः करक्षुण इ·
ति स्थिते लक्षणगतपरत्वमादाय प्राप्ते इकारस्य यण् असिद्धपरिभाषया तत्र व्याव
र्त्यते भ्यंतरंगे वलोप इति परिभाषांतरेणाप्येवेति भावः वस्तुतस्त्रोमाङो श्वेत्या
उ·ग्रहणादनित्यमिदम् तद्धि शिवश्राइह्नि इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बा
धित्वा आव् परमपि गकार्यं ने नांतरंगेणाहुणोह द्विबाधनार्थम् अस्या उदाहरणेन
द्वहरिति अन्यथांतरंगे परममुक्तस्य सिद्धेः स्यात् मतभेद इति नवेति वाशाहस्वा
रस्येनवत्वनारंभवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकाराभाष्यहृत्तमनुततन्न हि वक्तव्यमित्याः
दिशब्दै रेव प्रत्याचष्टे इति सर्वं वार्तिककृतैवेव इति भावः काविन्यादि संयोगांतलो

प्रा॰ट॰
३२
32

पादितिभावः ननु पूर्वं पूर्वं स्थानिकमंतरंगमित्यर्थो न भाष्यसंमतः किंतु पूर्वं नि
मित्तकमित्येव किंच प्रातिपदिकास्मिञ्जुमतेरेव भाष्यसंमतत्त्वमाव हि भ्रूतसुपनि
मित्तकसंयोगांतलोपो पि वहिरंग इत्यरुचेराह वांतमोरितिकाथे पलोपे स्या
निवत्वनिषेधाल्लोपोवोरितिकृते वांतत्वमितिउट्ठ ऊढ्वीरः श्वेस्मेल्वक्षत्वपदेवेतितत्र
वलोपवाधित्वोढ ऊर्वीरइत्यर्थः दिव्वीति काव्यशाहे इतिशेषः पलोपे स्थानिव
त्वनिषेधाल्लोपोव्योरितिकृते वांतत्वमितिउठऊर्वीरः श्वेस्मेल्वक्षत्वपदेवेतितत्रव
लोपेवाधित्वोढ ऊर्वीरइत्यर्थः दिव्वीति काव्यशाहे इतिशेषः पलोपे स्थानि
वत्वनिषेधात् एवं च शास्त्रीयो ऽतः संयोगांतलोपादाहरणत्वमयुक्तमितिभाव
प्राल्वेत्वलोपादेः स्थानिवत्वात्तत्वप्रशक्तिरितिवाच्यम् मातमेवेतिग्रस

३२

प्राप्नोतीति शेषः तस्मात्तत्पदेऽपि वाक्यभेदेन व्याख्यायगीतिवेद्विसेव ग्रमथ्याग्रा
रंभमन्त्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः द्विगितिति दिगर्थस्तु संयोगान्तलोप
संयोगादिलोपविषयकेन पारब्धस्य पणः प्रतिषेधइति वक्तव्ये नस्य संयोगान्तलो
पविषयकस्य फलोलोपादिति प्रत्याख्याने अन्तएव नत्र संयोगान्तलोपो फलो·
लोपइति भाष्यव्याख्याकृता बहिरंगलक्षणाद्धत्वस्यात्र बहिरंगापणादेश
श्चान्तरंगो लोपइति व्याख्याने नवार्त्तिकस्यारस्येनन्वेह शानालक्षानामनभिव्यानेमेव
वस्तुतस्तु नीपवार्त्तिकं विसंज्ञनीयसत्रे भाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्या पुक्रोपप
रिहारो बहिरंगलक्षणानाहेत्यनेन दूषितमित्यलम् उभयत्रेतिइति द्विधेहि
पमेकं १ उनहिहि वेत्रिव्येत्रिप २ मन्यतरेति एकधाहिपंत्रिपन्वेति ४ एक

पंद्विक्षेत्रिक्ष्यंन्वदश्रह्नपोरपि द्वितेष्वन्यतरस्यपुनर्हितेद्विक्ष्यंत्रिपेत्रिक्ष्यंद्विपन्वट
ष्वनुभंपद्वितेपकधमेकयेलोपविकल्पाव्यनतरद्वित्वयोः समफलतामेभवमा
नेणतुतडक्तिः एकः सर्वेपरयोरिति तत्रहिपयानयोः फलयोः कटंकाव
स्मादावेकवाक्यतयैवबोधात् एकत्वविवक्षणेनामपसंवध्येककरणम
नीतिसत्याश्रादाविशूद्रपरयोर्गुण इत्यादावपिद्दहनिर्देशाद्वियोपगतसंः
ख्याविवक्षणाद्वोभयोः स्यानेपकपवादेशोभविष्यतीत्येकग्रहणंमन्याख्या
पशंकितंशास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रतिग्रहहृसंस्कारकंतत्रकृक्तासंप्रतिप्र
षमेकवाक्यतयासकृदेवार्थबोधकं यथाश्रानेनाग्रीन्संस्कुर्यादित्यर्थकेवसे
तेश्राद्धग्रहणंगीनादधीतेतिवाक्यप्रतिज्ञास्नानंसकृदेवार्थबोधकम् सकृदेव

स्वविषये प्रवर्तकं त्वध्ययनमेव पुनः पुनर्नो ध्यानादिसंस्कारस्तथा व्याकरणशास्त्र
स्यावर्णाद् द्विविषयस्यैव परयोर्गुणो भवति गुणवान् शब्दश्च साधुर्भवति सम्प्रयोक्तव्य इ
त्येतावत्स्यैव तं व्यापारात् तत्संस्कृतस्यैकस्याखण्डस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य क
रणान्नमालेंद्रादिप्रयोगो न स्यात् अतस्तन्महत्त्वस्य विषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभे
दो वर्ण्यं वान्यस्तत्सर्वं परविषयेऽपि स्यादिति तत्रैकग्रहणमाशंक्येति न
त्रे भवतीत्याद्यं प्रोल्लसत्संस्कारफलकमेव यथा ध्यानमग्निसंस्कारकं शास्त्रेणास्
यविषयप्रयोगविधिस्वरूपसंस्कारकमेवेति तदाशयः ततः सिद्धमिति तेष
यानित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारायफलाय
न वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवेन भवत्येवमालेंद्रादिप्रयोग इत्येवं

प्रयोगविध्यंशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यंशस्य शुद्धसंस्का
रार्थत्वमेवोक्तं एवं च तस्याध्यानादिवदेवप्रतिस्थानीमलक्षेपसर्वेषुग्रह
णावपि एककाम्याविवेकलत्येनाहतिरितिपूर्वपरपोनोदेशद्वयप्रशक्तिरि
तितात्पर्यम् एवं च सर्वमेव सर्वपक्षसिद्धान्तयोरर्थं प्रत्यापः संस्कारकविधि
विषयेसिद्धान्तितइतिभावः तत्प्रस्तारणावृत्तिसत्त्वेभाष्येऽपि स्फुटोऽयं वै
कल्पिकत्वादिति एवं चैपनेहितानामानेत्यापत्यापरिनिष्ठितत्वाभावा
पत्तिः न च तदङ्किरीत्यानेत्यापत्तिप्रक्रमपरिनिष्ठितत्वमेव हात्यहेतो
वाक्यकमितिलभ्यतेतत्वनात्रहितस्य वैकल्पिकत्वेन पावच्छेकं हितस
हितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसंभवात् अग्रहणनियमविध्यादेः एतन्नावच्छे

दकानाक्रांतत्वेहिपरिनिष्ठितत्वमिति वाच्यं आनेत्वापत्तेरित्येस्तन्नवतः पंचादि
ष्वकारपकाराणमापत्त्यात्रिश्वमित्यादिवदुक्तमर्यदाभंगापत्तेरित्वष्यात्
तन्त्व्यनपनूवद्राति नवतोक्विरसंगतेवेति आनेत्वापत्तिरेवतन्मापवीज
मितितन्नणकम् उदवोढामित्यादौउदवहसूत्रामितित्रवस्यापांसिजलो
पादेरसिद्धत्वान्सिचिहद्रावाकारेलद्येलत्वाणस्यतित्वापेनुणनहिद्विनैति
सिचिहद्विरितिसूत्रस्यभाष्यविरोधात्आनेत्वापत्तेस्तच्छाभावात् पतन्न्या
ष्पशमारोपनविकारहृतभेदेननलत्वभेदात्ममणत्वमः सृदिइतिसूत्रेभा
स्यमानं स्वत्यणसमेवालोपमितस्येनेनात्यलोपेणुनाहितेनत्रिंसकारकस्या
पिसिद्धौतौ मंप्यस्यसूत्रमेवइरपोरइतिसूत्रेइरपोरितिद्विवचनेनसविषये

शा॰र॰
३५
35

यस्यस्मिन्नुद्देश्यमानाप्राप्तानन्त्याभयेनानदसांमाने नन्वतत्रप्रसक्तिर्वहोरोदिति
तपरत्वमसमर्थ्यात्रहृद्धिरिति वाच्यं अतशाहत्वादनकालव्याहर्तैरेवतेनशाहूम
यीदपालाभात् एतेनसहमुपास्यपूर्ववस्यह्रितेजशातेलक्षभेदात् पुनर्हि
त्वमित्यपास्यंपूर्वमकारस्येदानीमाकारस्येतिलक्षभेदस्योद्वेधामित्यादा
वपिसतेनोक्तभाष्यविरोधात् विकाराणामानुपूर्व्येणनलेख्यकेनतममा
प्यस्येवेतिदिक् ह्रितमपीति एतेनाष्टमिकवर्णोह्रितेस्थानेह्रितमितिल
क्षभेदोस्तीतिपरास्तंपदह्रितस्याप्याहृत्यापत्तेः वस्तुतस्तु षाष्ठह्रितवत्र
स्थानेह्रिर्वचनमिसमग्रनिरूपितं प्रमाख्यातमितिप्रनाभ्यासप्रतिषेधो
नर्थकः छंदसिवावचनात् नोन्नूपतेनोनावेत्यादौनदोषइतिभाष्यपक्षे

क्वान्वोह्रिनेह्लनेपकाजव्यपदेशोहेतोरवोहि स्तूकताव् अनेनत्सामेनावः पु
नः पुनर्हि नाशाभाववमवांतरसंकान्वताभावेननतत्स्पहणीतमर्थमितिन्वत
दाशयः कैयटेनोक्तः कैयटाहिभिरितिम्रत्राहन्विवीजेन्त भाष्यप्रामाएयेन
नेषामनभिध्यानेस्मोतिएमारितिसूत्रस्य सोपुष्यते:मन सोपुपिषत इति
भाष्यप्रयोगोऽपिच्छांदसइत्याहुः रूपानेत्यमितिनतत्रूपाधिक्यमित्यर्थो
नेदाह नवत्वोकिरसंगतेवतिमकारहित्वइतिभ्रनपरपतोावक्षिडेसस्पल
ब्धत्वेकस्मिनव्यकारेप्रहत्नावपितादृशेमकारेलब्धोभेदात् पुनःप्रहृतिर्भ
वत्येवतिभावः एवंवसप्रकोसारएादिविधोपएनावक्षित्रमदेशमितिः
लब्धोभेदाधावडद्येश्यपुनःप्रहनिर्भवत्येवतिननसंप्रसारएाइत्यादेर्वेपर्थ्य

शा०र०
३८
38

सिसिचोच्यम् तत्रापनेति यथोद्देशपक्षे उत्त्वञ्चक्तासामान्येन पडक्षं तदपि ने
त्यर्थः तस्मादिहेति पाणिनीयपदस्त्वेत्यर्थः विसर्जनीयसूत्रभाष्यात्तु कार्ये
कालपक्षेपित्रिपाद्यां तदशवृत्तिरिति लभ्यतेऽसलंतकैयटानुसारेणेतिपरे
संप्रसारणस्यानिकस्येति स्थानेजातस्येति शेषः साक्षात्संप्रसारणस्था
निकपूर्वरूपादेरेल्लृइत्यारम्भसामर्थ्यादसिद्धोस्या वत्तोऽगीकारेऽपिपूर्व
रूपोत्तरपदहतस्यहल इतिदीर्घस्यस्थानिवद्भावेन संप्रसारणसमानाभाव
इतिभावः छिन्तेनेति पाणिनीयसूत्रनिर्मितेनेत्यर्थः छित्वप्रकरणइतितथा
वभाष्येरे फस्यानुनासिकपरसवर्णोहि द्वित्वनप्रतिषेधो वक्तव्यः स्वर्नेपति
कुंउं रथेनमदृढ्रूदः नवक्तव्यः रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति नेमोरहोकार्यं

तौ किंतर्हि निमित्तं हि वैवनस्येति चेदन्यथा वचनारम्भे हि वैवनमात्रस्य निषेधे
न फलभेदः शब्दाख्यानानात्वेन सामान्यकृतेन विशेषबोधितेन पत्रपत्रं हि त
निमित्तं तत्र सर्वत्र वाक्यान्तरेण न बोध्यते नेन कार्यं तत्प्रसक्तेरनवकाशनत्ते
न भाष्यप्रामाण्यात् । सामान्यतयावहितकार्ये तत्प्रसक्तेर्बाध्यत इति भा
वः । न बाध्यत इति शब्दबलकिंपदेशः प्यावश्यकमन्यथा कस्य वर्णादेर्न त्य
र्थो लोचनपाठश्री शब्दादिविषयकपरिशेषाभावकल्पनवत्सु ग्राहक
वाक्येऽकस्मात्स्थानित्वप्रवर्णान्न हि विषयकल्पनाणाभावस्यैव कल्पनास्या
दिति सम्प्रतिकोपपणवीत्तत्र कैयटे कैयटइत्यतिरिक्त्राह बीजं तत्र स्थानि
तस्य नाऽनवकाशत्वम् । सर्वत्रेमत्र निमित्ततामात्रस्थानितत्र स्थानित्वादि

श्रा॰र॰
३७
37

तादर्थ्यात् नककौएत्तएपन्यायोऽप्यनवकाशविषयकएवेति सहेतद्विनेय
वामिति सूत्रे भाष्ये न दृशामिषोगप्य विषयाभावरूपं वानवकाशत्वमेंन द्विष
येनवतक्कौएत्तन्यायो विधेयपविषयएव विशेषविहितेन सामान्यविहि
ते वाध्यते इत्यमिश्रकव्यवहारादिति वाच्यम् प्रकृते वोध्यते नन्निमित्त
तोह्र रविविधेयत्वात् नहिनिमित्तवत्त्वमपि मानान्तरसिद्धमिति
दिक् एकमेवेति एएतन्याय निमत्तएिहितत्व प्रसक्तरूपभेदाभावा
दितिभावः वकारस्तु नात्र प्रसक्तानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेना
पिकस्थानकस्याप्रवृत्तेः त्वएत्स्वत्रस्य भाष्यविरोधेनेदृशानामनभि
धानमिति न तत्त्वम् मोहृन्नीतिष्वा ३ रूवौ डवीने झलकान्निप्रत्ययः

व्यञ्जनः कोटीउध्येते ग्रात्रिः पीडाख्यनुः कोयोरित्यमरेन कार रहितः पाठोऽटश्पते
र्न्निरितित त्रपाठान्तरम् वार्त्तिकेत्यनेन तस्य वान्वनिकत्व मुन्वितम् पूर्वत्रेउ
ति वान्त स्थानायतत्यर्थालोचनस्यावश्यकत्वादिति भावः अच्छेठीस्येति हितमि
त्रेः पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थके न पूर्वत्रासिद्धमद्धितस्त्यनेन धातुअकार
स्य जस्त्वद स्येति वक्तुमनुचितमिति वाच्यम् फले विशेषाभावेन नदनादयानुन
स्य त्र जस्त्वात्पूर्वमनन्तरवाहितेकृपे विशेषास्तितदनेतरेजश्त्वप्रहृहेः सत्वात्
पत्र पूर्वत्रासिद्धप्रहृत्तेन त्रिषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषा तेन प्रवृत्ते
:
पहाद्यस्यैत स्य स्य व्यस्यानिकस्येत्यर्थः इतिदिक नाज्झलाविति सूत्रे इतिहयवरट्
स्त्र शेषवेत्यापि वोव्यम् अत्र हनेरितिहलायमामित्यत्र कारीकरीत्यन्वेत्यर्थेन्वे

शा॰र॰
३८
38

तिभावः ज्ञापकमित्तिउभयत्रापिविकल्पात्तुहह्मापितिभावः लोपस्यहीति
लोपमात्रस्येत्यर्थः लोपापवादइतिप्रारंभसामर्थ्यादितिभावः ज्ञापकांत
रमितिग्रणदित्सूत्रस्थमणग्रहणेहलः परस्यपरोलोपोवैकल्पिकइतिसामा
न्यापेदमाश्रयणीयमितिभावः तस्यहलोपमामितिविशेषापेक्षत्वमाह व्या
ख्यानमेवेति यदितुहलोपमामित्यत्रविकल्पेसिद्धेकृतार्थाहित्यस्यतद्विषयेचारि
तार्थ्येनकरोकरीत्यत्रतदनुहर्नौपात्रोन्वीतिज्ञापकमनुपन्यस्यतेनदासम्यगेवप
वेतुशान्वांभाष्यसंमतिलेखः शामादिकस्नज्ञाप्यस्योभयविषतयाग्रहणे
ग्रसंभवादिति नन्वग्राग्रवत्योजेनस्यश्रीर्जनोरित्यादावदेः काज्ञप्याङ्गाङ्कु
णिपरादितेनोडूवात्तसंभवोस्तिनन्वहद्विरेन्वीतिसिद्धिरोमाङोश्चेत्यनेनवाधा ३८

दनेन तु सामर्थ्यान्न ह्रस्वत इति वाच्यम् तस्यानभिधानादित्याशयात् किंच श्री
माङोरित्येतद्वाक्यकरणमाषेतया सामर्थ्येन लक्ष्यानुरोधेन वेन्वीत्यसंवेद्यकस
नैवोचिता ह्रस्वेकृत इति हृहेः पूर्वमित्यादिवाऽर्णपरिभाषयेति भावः ग्रनन्य
त्वादिति नन्वान्वः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेनेजादित्वमुलभम् पूर्वपरविधि
त्वात् पूर्वस्य विधौ हि सः मध्येऽपवादन्यायेनाकृणवाधित्वेनैव स्यात् उपेत्य
न इत्यादौ तु परत्वात्स्वरूपमेव स्यादिति भावः समो हृइति राध्यते रादेशभा
वेन नैस्थानिवत्वेन नत्वम् न स्यादिति नवर्णेर निटीत्य स एप नस्योगस्य लो
प इत्यर्थः सत्वालोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य एवेव प्रकृते न दोषः सर्वेस्य वेपदा
देशा इति न्यायेन इव्वीत्यस्यैध्यवीत्यादेशत्वेन स्या निनो एपेन नयाऽऽदेशे ३

प्रा॰र॰
३५
39

पि स्थानिवद्भावेन एपेनन्तस्य सत्वलभत्वादिति वाच्यम् ॥ अंलोन्त्यपरिभाषयानि
र्दिश्यमानपरिभाषयान्तरणोरिति निर्दिष्टस्य स्थानापन्नस्यांगस्यान्त्योपि निर्दिश्यमा
नो ऽगिस्तस्य लोपश्चत्यर्थेनंदोषात् ॥ अंते णेरसत्वात् स्त्वबेन्त्वाद्यादित्यादौ न विना
र्थमितिभावः कुतेन स्यादिति सत्यवपवहकाराभावात् ॥ सन्नंस्तेबिधिमकार
वैशिष्ट्याभावेन स्थानिवत्वेन कुतेस्यादपीतिभावः ॥ अतरगत्वादिति ण्वड
मात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः भाष्ये तु निमित्तमात्रमेव हित
स्योक्तम् ॥ स्थापितत्वादिति ॥ इदं न्वणौ न्वडोतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अंसगतस्या
दिति स्तुनोतिग्रहणेन स्तावपतेरपि ग्रहणेन शंकायायावाभावादिति भावः ॥ अ
वपवानन्यत्वादिति एपन्तावपवस्य स्तुनोते स्तुनोतिभिन्नत्वाभावादित्यर्थः स्तु

३५

नोतिरूपानपायादिति स्नुनोतिसानपायादित्यर्थः असंगतैवेति एषन्नेना·
भयोगादितिशंकापहृत्यर्थेविशेषकत्वेनसमाख्यानरूपान्वयवस्याः संग
तैवस्यात् तडक्करीत्याएपप्रिकेषत्वाप्रामेरित्यर्थस्तदेवाहकोहीतिविग्रह
इतिसमस्यमानपदस्वरूपबोधकमित्यर्थः ननइनाविति अत इनिठनावि
तिविहितेइत्यर्थः अन्तरङ्गेणेतिप्रथमप्रहृत्तिकेनेत्यर्थः समर्थग्रहणेनकृ
तसंधिकार्यादेवतद्धितोत्पत्तिस्तद्विषये ऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेस्त
स्याअसत्वाच्चेतिभावः न्वरिनार्थत्वादितितद्वटकोहिनीशहस्यकस्यितार्थे
नाप्यर्थवत्ताभावेननतद्वैतन्नत्वापहते श्चेत्यापिबोध्यम् ज्ञापकमिनीतिआजौ
राजेरपिसत्वेनराजिग्रहणेनैवसिद्धस्तद्व्यर्थंसज्ज्ञापकमितिभावः नष्याम

शा.र.
४०
50

न स्यैवेति फणादेरेवेत्यर्थः राजृ इति पठितेति नन्वेवमनुवेक्ष्यनिर्देशाद्राजाहीत्या
दौ पङ्लुकि षत्वं न स्यादिति वाच्यम् पङ्लुकः शाक्कादसत्वात् श्तिपा शपेत्यस्या
नित्यत्वात् स्वभाषेत्यस्यानुक्तत्वाच्च एतेन फणादित्वेन ग्रहणे गणेन ग्रहणाच्च ङ्लु
कि न स्यादित्यास्तम् गणेन निर्देशाभावाच्च एङ्विधावाङित्यादौ राजृ इत्येतद्भूत पू
र्वे गत्या राशाहत्पूर्वकत्वाघ्नातोः किपि निष्पन्न राजृ शाहेन पुंसकेन षत्वे सत्वे रा
जृ इत्यनुनासिकस्य पाठात् स्य पठनाच्चेति एवं च भ्राज भासेति सूत्रे भ्राजि ग्रह
णमपि न कर्तव्यम् सीरदेवोक्तमिति चेत्र भ्राजनिर्विजन्तु त्रश्चादिसाहचर्य
र्येण व्यात्तु सकराजेर्ग्रहणे स्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वम् किंच
भ्राजन गौत राजेर्नेऽकारानुबन्धकत्वेन स्यममदोपानुबन्ध्यत्वादिति भाष्यादि

८

विरुद्धमितितदनुक्तत्वादितिभावः गतार्थमिदमिति पूर्वपरयोरिति द्विव
वननिर्देशेनोभयोरपिप्रत्येकंस्थानित्वादितिभावः एवंच प्राङ्क्षीत्यादौवि
सर्गोवारणायत्तापकाश्रयणमपिनकार्य्यं एतस्त्वत्रस्थानिवत्वेनरेफान्ते
पदत्वेऽडलेभेतस्यनतुस्थानिधर्मत्वाभावात्आनुमानिकवचनकल्पनया
प्रक्रच्छतीत्यस्यप्राक्कोदेशेतत्समुदायेप्रशाह्वधर्मोणोस्थानिवत्वेनलाभे
पिप्रारिस्यत्रतदलाभेनरेफेपदान्तत्वस्यदुर्लभत्वादितिवोध्यम् नवेतिवर्णा
श्रयेविधावन्त्यादिवद्भावप्रतिषेधोवाच्यइत्यस्यप्रत्याख्यानमेतत् नवावक्त
व्यताद्रुष्यास्यवर्णमात्रहत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादितितदर्थः एवं
सपरस्यन्वसमुदायस्यान्त्यादिभ्यांवर्णाभ्यांपृथगवस्थिताभ्यांसेयवहा

शा॰र॰
८१
५१

राः प्रातिपदिकत्वस्य चेतेन तत्प्रत्ययप्रवादप्रसक्तौ नैकादेशस्यापि भवन्तीत्यर्थो
त्। अत एव तत्कृत्यसिद्धत्ववचनेन चरितार्थम्। अन्यथा अधीत्यमादौ ह्रस्वप्रयुक्त
तुक्सिद्धेरसिद्धत्ववचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत त्वहाभिरित्यत्रैसूत्रे नेति दिक्। अत्र
चेति सूत्रवार्त्तिके इत्यत्र प्रा[illegible]तीत्यत्र चेत्यर्थः। आद्ये विशिष्य ऋतश्छहतद्धतो पासम
मासापेदत्वेनान्ये उपसर्गव्यावृत्त्यादिसापदत्वेन हड्ढेवहिरगत्वादिति भा
वः। अन्वीद्यानेतर्थ्यमिति अन्वादानेनप्यत्रिमित्रमित्यर्थः। पश्चात्यवमेमाने
इति चेतरगेइत्यर्थः। अत्रानवषतत्केरितिसूत्रस्यन्तुग्रहणं ज्ञापकम्। अ
न्यथाधीत्येत्यादौ ल्यप्यहृतपेपूर्वं समासे जातेन त्रसंहितायानित्यत्वाल्वप
द्धसातिपर्थ्यं तमप्यसहितपादस्यानासंभवेनैकादेशे ल्यपितगपेदपाय

॰तेनाधर्षणात्भिन्नः प्रवर्तनीत्या सिद्धिः अतोनुणइत्युत्तरार्थमिति क्वाचित्कोऽपपाठः ७

दह्वपसंवर्णेवर्णह्वपापेदैकादेशस्य बहिरंगतयासिद्धत्वेन तद्धैपर्थ्यस्य स्पष्टमेव

प्रश्वात्सवर्त्तमानेतु कर्त्तव्ये यान्नान्येन तस्ये निमित्तकार्यत्वान्नदोषः अन्वग्रानन्तर्यमि

तिसूत्रेऽत्यानन्तर्यमित्यर्थः पाल्किपेति पदर्थक्रियापुकाऽइत्यर्थः इत्युक्तत्वा

दिति भाष्यकारादिभिरिति शेषः उत्तरार्थमिति त्विन्यप्रयोजनमिति शिवा

पत्यत्राणोः प्रशटस्य सत्यनुनासिकत्वेन तदनुकरणेतत्रः परमेाामित्यस्यो माङ्

ङोऽस्त्रिति पररूपेऽनुनासिकाभावार्थमेपद्मस्यपाटशांरूपेतात्टशोपयास्यादिति रू

पग्रहणस्य हेत्वेदमेश्रौजित्यत्रभाष्येऽत्रैकपदेत्वेतिवाच्यम् तत्सत्कोश्चरितिसू

त्रभाष्योक्तरीत्यागुणस्य शह्तादिनिवत् रूपताभावेनरूपग्रहणेनाव्याहतेः

रूपशद्वेनश्रावणत्वानविषयोवर्णरूपावयवसंस्थानावानूपतरूपवत्त्ववत्

प्रा॰र॰
८२

त्वेन हि स्वरो रूपवानित्युक्तम् वर्णरूपावयवसंस्थानमेव शब्दस्वरूपं तद्धर्मायैव श-
ब्दस्वरूपमिति व्यवहारः स्वरस्तु न तद्धानिरिति शब्दत्वादिवत्तस्य शब्दस्वरूपमिति
तदर्थः तत्र सत्त्वे रूपातिदेशः स्वरातिदेशो स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्येदमुक्त-
म् परः किन्तु गुणको भवतीत्याकांक्षायां स्थानिगुणक इति लभ्यते तत्रोभय-
गुणकस्याऽसंभवादेकस्यान्यतरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थितत्वात्तस्यैव
सिद्धेश्च परशब्देन प्रयोगस्य सोपस्थितस्य ग्रहणम् प्रयोगेन च गुणभेदकत्व-
शास्त्रपरत्वाविरितो गुणो भेदको न तु प्रयोग इति परशब्देनोपस्थितानन्तरा-
सिकस्यैवैकस्यान्यतरतमत्वाद्धि विधिः एवं तस्थानिद्वयगुणकसंभवस्तत्र
स एव ग्राह्य न पूर्व स्वरितो न सव्रह्मरापाशब्दस्य निपातत्वाडदात्तेन ओं शब्देनोमा

ङेरित्येकादेशः सवर्णाग्रहणमिति स्वरितत्व इति तस्यादित इति सूत्रे भाष्ये कैयटे पटपो
स्तकम् वो ओ जिति सूत्रेण एकादेशे अग्रहणं इत्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्र
वृत्तमात्रा आदेशा मा भूवन्निति वार्तिककृतोक्तेः अकः सवर्ण इति सूत्रे योगविभा
गे नैकः पूर्वपरयोरिति योनिर्दिष्टस्य दीर्घ इति व्याख्यानेपर्यवसितौ तत्र दोषमा
शंक्य एकदेशिनोक्तं रूपग्रहणात् परस्य पाठशेषरूपमिति भाष्ये तत्र ह्रस्वरू
पत्वाभिमानेन न सिद्धान्ते स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टित इकोगु
ण इति सूत्रस्थकैयटस्वरसविरुपवत्तत्र ह्रीकपरिभाषाभावेऽजनेर्गुणोः ह्रुना
सिकस्य स्यादिति संकिनेपररूपेण अनुद्रोभविष्यतीति भाष्ये उक्तन्तस्य मडकरी
त्यै वोपपद्यते वै ओ जिति सूत्रस्थकैयटस्य पूर्वपक्षोपपादकतानस्वार्थे स्वार्थकः इति

दिक् नावल्कमैोपदेतिपाठेनच्छेदोभंगः तद्रमसादितिहन्नौभवमितिव्या
ख्यानेवार्त्तिकशद्धस्यपूर्वेनिपातनापत्तिरित्याहुः विषयेइतिशाकल्याधिति
विषयसप्तमीतिभावः अत्रप्राहेति ईदशव्याख्यानतोलब्धमाहेत्यर्थः
प्राहुरितिअत्राहविवीजन्तववनदृपव्यापारोयर्थः पृषोदरादित्वाट्टिलो
पेनैवसिद्धेरितिदेशविशेषाणामितिदेशविशेषशद्धस्यैपारिकत्वेनजा
तिवाचकत्वाभावाद्विशेषणानोवाजातेरितिननिषेधइतिबोध्यम् कु
लस्याटेतिकर्मणिशेषत्वविवक्षयाषष्ठीप्रत्यर्थोकर्मणपणिकुलाटी
तिस्यात् किंचित्साम्येतितदभावेभसदन्तापुत्त्वारित्वापक्रशद्धएवस्याद
व्यक्तत्वेन्वार्थैबोधाजनकत्वेनापिवक्तुंशक्यमित्याहुः निरालम्बतादि

त्रिग्रहणं तद्भिन्नग्राहमसर्थमित्यर्थः स्वालैरपि सहेपतेनाते। किमिति प्रश्न
स्यदान्तेमाभूत् वङ्कमहृदित्यत्रवमाभूदिति उत्तरस्यन्वनिशाल्मवनवमि·
त्यर्थः शाहृस्विकारस्तुजितदाग्रपणाबाक्षिहृसेसर्थो भविष्यतीति भावः
तदापिस्यादिति एकदेशविकृतत्यायेनाक्षिहृत्वादिति भावः नपत्तशास्त्र
सेति अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्तत्वाज्जश्त्वे पीत्यादिः। ननुपुनर
नुहरणाज्जशत्वासिद्धत्वमपि वाच्यतामत आह नाम्नेजिति उदाहरणस्यब
न्यादि स्त्रस्य अनुकार्यानुकरणयोरितिसर्वत्र जश्त्वप्राप्तोदाहरणसह
सभवा एंकाएं पास्वनडक्रन्ते रितितीर्थोध्यम् उत्तरग्रंथेपातिनाम्नेडितस्येत्यस्य
पटत्यट्टरितीत्युदाहरणापरग्रंथेप्यर्थः। ननुसमग्रे यो जश्त्वासिद्धेनापो

स्येत्यस्य पटस्य टदिनौत्रदाहरणपूर्वग्रंथे ज्यइतिन्येनग्राह जयेतेति तस्मा
सिद्धं तपापरहूपेणैव भवितव्यमिति जयन्तस्यापहृतिलदणो वाच्यः एवंवपा
दा जयन्तवंशान्तदान्तत्वमिति ग्रंथ्या संगतिरिति मेयमत्र भमतस्या शारज॰
रितिभावः दिगिमिदिगापर्यन्तपदानादिस्य तु हैमेव जयन्तविषये व्याहति
सिद्धेः पुनरकूहणस्यार्थमेव पूर्नेन पुनरकूहणं श्रौततान्तमविवक्षाद्वारा
जयन्ताविषयेऽभेदविवक्षायामेव पथास्यात्रत भेदविवक्षायां जयन्तविष
पयत्यर्थकमिलपात्मम् समाकूहणं तु शाह्याद्यविकारानित्यत्वज्ञापनार्थ
मिति दिक् सर्वन्तमिति माति पदानाश्रयणे यथा संख्यमिको पणन्वी
त्यत्रापि वोध्यमिति संवितम् तन्द्राष्येति तत्स्यास्य सूत्रस्य भाष्ये स्पष्यः ४४

तत्रस्थकः सवर्णेऽइति संग्रहेणैतद्वार्त्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविताग्रारंभादिति
श्रपदान्तान्वेर्ङः सिङः सोरेवेति नियमादिति भावः उत्तरार्थमिति ऋकोऽस
वर्णे इत्याद्यर्थमित्यर्थः स्पष्टार्थमिति विभक्तौ न्वेर्ङः सिङः सोरेवेति नियमश
कावारणार्थमिति भावः अस्त्यनुवर्तते इति षष्ठ्याविपरिणामोऽस्यापि वोध्यम्
प्रतिपदोक्तस्येति षङः ग्रहणाग्रहस्येति भावः प्रतिपदोक्तपरिभाषया वावर्ण
ग्रहणेनतद्ग्रहणेति ज्ञापकस्यतदनित्यतांमात्र ज्ञापकत्वम् ध्वनितंतच्चेदमोन्त्र
त्रैभाष्ये राङः पदान्तादिसूत्रनहलोऽनेनराइत्यादिनिर्देशान्नप्रतिपदोक्तग्र
हणम् मित्यन्यत्र विस्तरः पूर्वरूपमेवेति पूर्वरूपमभीत्यर्थः गोशब्दस
मधत्यामन्तमेतिव्याख्यानेन नात्वः पादमित्यनेनेव पूर्वेनादिके विकल्पेन निषि

प्रा॰र॰
४५
45

ष्यत इत्यर्थे स्तेनावादेशोऽपि न राऽ॰ तस्य गोरिति प्रतिपदोक्तस्येऽ॰ इत्यपि
वाच्यम् न तु गोपवचने स्वरसिद्ध्यर्थम् अन्यथा वऽ॰ कदाचिदन्तोदात्तोपि
स्यादित्येतन्न तत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् द्विग्रावग्रामित्यत्रावेऽ॰ भविष्यत्येतत्रागा
वऽ॰ रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् द्विग्रगोग्रामित्यत्रावऽ॰ भावकस्तेनेकिन्मान
मितिचेन्न उपदेशे आद्युदात्तत्वनिपातनेनावऽ॰ न्यासस्थापनपरभाष्य
स्य मानत्वात् द्विग्रगोश्शहृग्रामे द्विग्रामाद्युदात्तेनान्तोऽनुदात्तः तत्राकिन
स्यागमानुदात्तत्वेऽ॰ उभयोरनुदात्तयोरेवश्रवणं स्यात् आद्युदात्तत्वनिपा
तनेन तु गकारात् आकारस्योदात्तत्वे विशेषः स्पष्टः नन्वगवादावऽवऽ॰
आद्युदात्तस्य श्रवणं माभूदिति तस्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति समासा

४५

न्नोदात्तादियामं विशिष्टानुदात्तादपि प्रागवत् । स्वरग्रहणेनापि स्यादामेडितस्वरे
स्वरभेदाभाव इति वा । ध्वम् । गवाग्र इत्यादौ समानकालग्रहत्रिकस्यपर
त्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्राग्ग्रहणस्यापदेशिवद्भाववचनत्वारिता
र्थ्येनाङः संज्ञासापेक्षत्वबहिरङ्गत्वापेक्षयान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामेडितस्व
रप्राप्त्यास्तदग्रहणसंपादनेऽस्य सामर्थ्याभावात् । तद्ग्रहणपक्षाहाणिरिति इत्या
दिपथ्यासमासे स्वाप्युदात्तनिपातनेऽपदेशिवद्भावयोः करणे गौरवादसौ वि
स्यमिति भावः । स्यानिवत्सूत्रे भाष्ये ऽपृक्ते गोः पूर्वत्वे स्यानिवत्प्रतिषे
धो वक्तव्यः । त्रिनगवाग्रम् । सर्वत्रविभाषागोरिति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति नैव दोषः

श०र०
४८
46

पउ॰ वर्ज्जेनेतत्रानुलिख्यादितिप्रतिषेधोमविष्यतिएवंतर्हिविभ्रगोत्रमि
त्यत्रप्राप्नोतिसूत्रसूर्वेतपदेनतदपवादप्रकृतिभावावऊँविनिगमना
विरहात्सर्वत्रैतसवउ॰स्फोटस्येप्सापुपलक्षणम् अतएवप्रकृतिभावेइतिस
त्रास्यवेवेइत्युक्तंवार्तिकभाष्यन्वविभ्रगोशह्वस्यलादाणकवेऽपिप्राप्ति
वग्नात्याप्नोतन्यतिषेधःकृतः पउ॰ प्रतिपदोक्तत्वाच्चपणितं तेनत्रकार्य
मितिलाघवमितिदिक्दाप्यादितिऊँषड्उपलक्षणमिदम् इहसिद्धे
तितिगवीत्यस्यस्थानेगवेइतिस्यादितितद्भुथव्याख्यानमपिनासमं
जसम् भाषामममतत्वादिति इदेइतिसामर्थ्याद्वित्वमितितडकेरिति

भावः प्लुतइति प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्यात्रनासिद्धत्वमिति
भावः उपलक्षणमिति एवं वासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः पद्मीत्यादिरि
तिवाक्यस्य टेरित्युक्तेरिति भावः हयदत्त इति कै पटोष्येवम् अत्रपक्षे विभाषा
ग्रहेऽनत्र विभाषाग्रहणमवधुतानुवादः अविहोसः प्रत्यभिवादेऽत्यादिप
स्य शास्य भाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौ नित्येनशास्याज्ञाननिन्दाप
रं वोध्यम् आख्यातग्रामिति षुत्राहीति वाक्यस्येत्यर्थः अनुकरणे हृता
दौ व्यक्तताभावोऽप्यपि वोध्यम् वैकल्पिकत्वादिति अस्य प्लुतवद्भावस्य वैक
ल्पिकत्वेन नत्वमित्यर्थः प्लुतप्रकृति भाव इति तस्य मते प्लुतवद्भावोक्ते
रिति भावः एतेनन्वाक्रव्वमणस्यवार्पस्यास्प्लुतवदित्येव भाष्याके रिदं सर्वं

विंशमित्यपास्तम् प्रकारांतरेणाप्युनवज्ञावो ऽथेस्याहावपिन्वेति अवैदिकं
इति अस्य पुराणस्य तेनावैदिकत्वेप्यहमेव कुमार्य्योरिति अत्र प्रत्ययलक्ष
णेन हि वचनान्तरम् श्रुत्वा वेदं तत्त्वमसीति भावः इदं च हि वचनान्तरमिदं
मित्यर्थे इदं तेप हि वचनं नन्दन्त मित्यर्थे तदन्त विध्याप्ते भवत एव दोषाभ्यः
इत्युक्तमिति मूले इति शेषः श्रान्त्वमिति श्रान्तं वंप्यश इवेत्यर्थः ब्वेस्यादि
कोशदर्शनेन वशाह्यपर्य्यायः स्वतेश्च एवं नतु सत्याभीमादिवदेकदेश इति
तृपन्वति विनापि प्रत्ययेन श्वैनिरपदपाल्लोपो वाच्य इति वचनेन नाहश्शास्त्र
लेन त्याकस्मिन्नेःप्याव(ए)एपदे तथा कस्मिन्नेमानाभावात् अत्रेमस्यासामर्थ्या
दिति न तु कार्य्यकालपदे ऽनुनासिकप्रतिषेधेन न्वारितार्थ्येन तस्यादेहि से

ज्ञाशास्त्रस्यानष्टप्रयत्वोच्यकत्वेपूर्वत्रासिद्धमितिवातिदेशः कार्य्यार्थः कार्य्यज्ञाने
न्ववाक्यार्थबोधोत्तरमितिपदेशे वाकार्य्यबोध्यस्तदेशास्यतमेवतस्य किञ्चा
भ्रिकारस्तः एवंचमुत्वदृष्ट्याऽनुनासिकविधेरसिद्धतेनतदेकवाक्यतापन्न
संज्ञापाद्यपिनहृस्यासिद्धतयामुत्वशास्त्रेऽनुहृत्वपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रपूर्व
शब्देनतदेकवाक्यतापन्नस्यादेशोमादित्यस्यग्रहीतुमशक्यत्वम् एतेनका
र्य्यकालपक्षेऽपिपाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेनसंज्ञाशास्त्रस्यासिद्धत्वदुर्वारमि
त्यपास्तमितिचेन्नप्रपञ्चत्वाददसऽतिन्यासेनैवसिद्धौसामान्यसंज्ञाशास्त्रस्यकर
णसामर्थ्येनस्रुतप्रपञ्चस्याऽस्यत्राप्युपस्थित्यानत्सामर्थ्येनासिद्धत्ववाधात्

शु॰र॰
९८
58

हेग्रस्तकग्रस्तकेत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तपोरनभिधानाद्वा स्तत्र
मतेऽपि नानुनासिक इत्याशयात्सहेत्वेदं भाष्ये छांदसमिति शेषश्चादेश
स्य छांदसत्वादिति भावः मेइतीत्यनुकरणमिति प्रकृतिवदनुकरणमि
ति प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तप्रकृतिभा
वस्तत्र तेनातिदेशेन प्रवृत्तस्य तत्त्वेन।ऽ एव इत्यादावनुकार्यफलाभावेन
प्रवृत्त्यत्वाप्रवृत्त्यातदनुकरणेऽतिदेशेनासिद्धोपदेशप्रवृत्तिरेवेवान्वेम
ति भावः अत्र यथ्यामिति ग्रनभिमततेनार्थत्वदाह नामेस्याइति स्मरण
इति विस्मरणस्मरणविषयपनायोतकइत्यर्थः मर्यादाभिविधावित्यत्र ९८

मव्ययमपदलोपोसमासः तत्सहितेऽभिविध्यावित्यर्थः सत्तम्यर्थे इति तद्धिति
तज्ञ्वनस्यनिहृत्केस्यष्ठम् अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ ध्यासमस्थोव्ययः अत्रपरत्वा
दितित्तत्वेनतदभावेनित्यविधिर्दुर्वार इतिशङ्कानिरिक्तः श्रोदितस्यनिपातनाति
रिक्ते संतुद्वावितस्यवारितार्थेन सामर्थ्याभावात् एवंचफले विशेष इतिवा
च्यम् परत्वेनविकल्पप्रवृत्तावभावपर्य्यन्तमप्यस्यव्यापारेण सहकृत इत्यापेन
नित्यस्यतदभावेऽप्रवृत्तेः अतएवनपदि विभाषासाकाङ्क्षे इति सूत्रे निषेध्या
यो भपत्र विभाषेति संगच्छते अन्यथापरत्वादेतदप्रवृत्तावप्यनेन निषेध्या
भावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन साफल्यं भास्यात् नवाकडारसूत्रेणान्यत्र संज्ञा
नोवाव्ययीकभावाभावस्यतापितत्वेन परत्वादिकल्प इत्यसंगतमितिवाच्यं

शा॰ट॰
४९
49

संज्ञापारकत्वात् ज्ञापकस्यान्वविशेषापेक्षत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव
इति केचित् परे तु श्रादित्यस्यातिशाह निरपेक्षत्वेनान्तरंगत्वमिति परत्वमप्युक्तं
से तु द्वाविति तु निपातपदानन्तुहत्वे पेक्ष्यस्य योदन्तनिपातसंज्ञैवेतौ विकल्पाप
त्रि नित्यविकल्पयोर्युगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासंग
तेश्च एव च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वाद्वेदित्यर्थः श्राङ्ग्रहणान्तु ह
मैव सिद्धे पुनराङ्ग्रहणेनापि तन्निहत्ति सिद्धावेवन्विश्चार्थ्यमेव संतुद्विग्रहण
मित्याहुः श्रावश्यकइति अन्यथेकोऽसवर्णइत्यत्रमण्डूकानुहत्याप
त्तिः सावसेवव्यनद्भावोमयकल्पनापन्त्याऽन्याय्येति भावः ग्रनुस्वादा
दिति अत्र एव च तस्याः अवर्णत्वप्रभेदविवक्षापदार्थाश्चार्थेव त्वत्रेनिहूप

४९

यिष्यते नन्वलिङ्गं सर्वनाम नपुंसक ताभ्युपगमेनोत्पन्नायालुक हस्वापत्तेः

नः व स्वप्नुयेति समासेतिव्रीहिः इतिप्राह स्वशब्द स्वरूपपरतायांतात्पर्यग्राह

कत्वेनतेन कार्यीभाव रूपसामर्थ्यस्यङरूपपादत्वात् नन्वगोभ्योगोत्वीरमि

त्याद्येकदेशागोशब्दानुकरणेऽक्लकस्त्रस्यभाष्योक्तेन प्रकृतिवदनुकरण

मित्यतिदेशेनपदत्वस्वलभमितिवाच्यम् ह्लियादीवीदिति सूत्रस्यभाष्यादौ

नतदतिदेशानित्यत्वेन तदग्रहति माश्रित्यापिसंसमाधानत्वेनासाध्वारणप्रयो

जनाभावादितिभावः एतदर्थमेवेति एतदर्थमपीत्यर्थः अनितेः क्विपिसंबु

द्धौ अन् चिनोषीत्यत्र न शब्दवीतिहृते ऽग्नानुनासिक इतिपूर्वस्यानुनासिके

प्रदेतनो अग्निनोषिकमलस्यां अग्निनोमस्वीनत्यत्रापिफलसत्वात् अवदस्पदितिन

वैवेन्यासे यथासंख्यापत्तिस्तस्यासावैचित्र्यकृतत्वात् आन्महतइत्यादिनिर्देशाच्चेति भा
वः पूर्वोक्ते कमलश्रोष्ठिनोपीत्यत्र लस्य तकारापत्तिवारणाय विक्षेपकी टाव·
नुनासिक इति विक्षेपकोटौ प्रकारमारभ्य प्रत्याहारे तु विक्षेपविषये सवर्णाग्र
हणाभावे न पूर्वोक्ते निरनुनासिके लस्यैवापत्तिरिति पाण्यान्यासमेव साधु इ
त्येवावद्यादिति नचात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषया माउ नुस्वारापत्तिरिति वा
च्यम् त्रिपाद्यां तस्याप्रवृत्तेन सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः अ
नुनासिकेवकारइतिइदंकेपटानुरोधेन मपउञ्ञ इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राह
कत्वेनानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र सः अन्तस्थेदमोमकारस्यानुनासिको
कारस्यात् अतएव वेदभेदविषये गुणनाम भेदपरत्वनाश्रयणमिति ध्येयम् इति स्वरो
सव्यः विनापिनयोगमिति साहित्यं ज्ञापकं किंपायायपनदिति संयोग इति नद्दर्थः स